

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ KELAM ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KELAMIN YENİLEŞME SÜRECİNDE
MUSA CARULLAH BİGİYEF**

Akif SAVAŞ

Danışman
Prof. Dr. Osman KARADENİZ

2010

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2003800384

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Akif SAVAŞ
Tez Başlığı : Kalam'ın Yenileşme Sürecinde Musa Carullah Bigiyef

Savunma Tarihi : 22.10.2010
Danışmanı : Prof.Dr.Osman KARADENİZ

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Osman KARADENİZ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.A.Bülent ÜNAL	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.İbrahim EMİROĞLU	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği (X)
Oy Çokluğu ()

Akif SAVAŞ tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Kalam'ın Yenileşme Sürecinde Musa Carullah Bigiyef" başlıklı Tezi() / Projesi() kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Kelamın Yenileşme Sürecinde Carullah Bigiyef**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Akif SAVAŞ

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

“Kelamın Yenileşme Sürecinde Musa Carullah Bigiyef

Akif SAVAŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri
Kelam Programı

Son iki asır içinde bilimde, insan hak ve özgürlüklerine bakışta birçok gelişmeler, değişiklikler meydana gelmiştir. Batı’da bilimsel çalışmalar, teknolojik ilerlemeler hızla artarken diğer taraftan İslam toplumları bir tür çözülme ve dağılma süreci yaşamıştır.

Kazan bölgesinde gelişen ‘ceditçilik’ akımının önde gelen isimlerinden birisi olan Musa Carullah Bigiyef, İslam âleminin, Türk dünyasının özellikle de Rusya Müslümanlarının birliği, geleceği için çözüm yolu üretmeye çalışan, görüşlerini yazılı ve sözlü olarak her yerde her zaman cesaretle ifade eden bir İslam âlimidir. O, Müslüman toplumları aydınlatmak, uyarmak ve taklit batağından kurtarmak için dini ilimlerin birçok sahasında eserler yazmış, dergi ve gazetelerde makaleler yayınlamış, Müslümanların mevcut problemlerini gidermek için Batı’yı taklitten vazgeçip kendi değerlerine sarılmaları gerektiğini vurgulamıştır.

Her ne kadar Carullah, Kelam ilminin pratik faydası bulunmayan boş ve manasız bir ilim olduğunu; Kelamcılarının ise İslam âleminin bu hale gelmesinin müsebbibi olduğunu söylese bile kendisi de Kelam yapmaktan uzak duramamıştır. O, Selef Kelam âlimlerinin yolundan giderek kendi görüşlerini onların kalıplarında beyan etmiş, müstakil eserler kaleme almıştır.

Anahtar Kelimeler: Musa Carullah, Tecdit, Dini İhya Hareketleri, İslam’da Kadın

ABSTRACT

Master Thesis

“Carullah Bigiyef In Innovation Of Islamic Theology”

Akif SAVAŞ

**Dokuz Eylul University
Social Sciences Institute
Basic Islamic Sciences
Islamic Theology Program**

In two centuries a lot of advancements and changes in applied and social sciences and approaches to human rights and freedoms have been experienced. While scientific studies and technological developments were increasing in the West, the Islamic communities were in the process of disintegration and dispersion.

Musa Carullah BIGIYEF, who is one of the leading names of “neologism” movement developing in Kazan region, is an Islamic scholar who produced solutions and expressed his ideas with courage by writing and saying in everywhere with the aim of protecting Muslims from this stagnancy for future and union of Russian Muslims in the Middle East, Kazan region and Islamic World,. He wrote a lot of books in most fields of region and published articles in newspapers and magazines for awakening, warning and protecting Muslim communities from imitation matter and pointed out that Muslims should give up imitating the West and look after their values to overcome the recent situation.

Although Carullah himself argued theology as an unimportant and meaningless field and said that theologians are responsible for Muslim World’s bad situation, nevertheless he could not do without theology. He expressed his ideas by following his predecessors and also wrote individual books.

Keywords: Renovation, Religious Revival Movements, The Woman in Islam.

**KELAMIN YENİLEŞME SÜRECİNDE
MUSA CARULLAH BİGİYEF**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ.....	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
A. Yenileşme Düşüncesinin Mahiyeti	2
B- Araştırmanın Metot ve Kaynakları	9

BİRİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL ISLAH VE TECDİT HAREKETLERİ

1.1. MUSA CARULLAH'IN ISLAH ve TECDİD ANLAYIŞI.....	13
1.1.1. İslam Dünyasına Bakışı	14
1.1.2.Kazan Bölgesi Islah ve Tecdit Hareketi İçindeki Yeri.....	17
1.2. KELAMİ YENİLENME ve MUSA CARULLAH.....	19
1.2.1. Yeni İlm-i Kelamın Lüzumu.....	19
1.2.2. Kadının Sosyal Konumu ve Aile.....	22
1.2.2.1 Bedevi Araplarda Kadın.....	23
1.2.2.2 İslam'da Kadın	25

İKİNCİ BÖLÜM

MUSA CARULLAH'IN KELAMİ GÖRÜŞLERİ

2.1. İMAN MESELESİ.....	32
2.1.1. İman-Amel Kavramı	32

2.1.2. İman-Amel ilişkisi.....	34
2.1.3. İmanın Artması ve Eksilmesi.....	35
2.2. AKIL-VAHİY İLİŞKİSİ.....	38
2.2.1. Akıl-Vahiy-Keşf.....	38
2.2.2.Hüsun-Kubuh.....	44
2.3 İLAHİ ADALET VE İLAHİ RAHMET.....	46
2.3.1 İlahi Adalet ve Rahmetin Umumiliği.....	47
2.4. DİĞER BAZI KELAMİ PROBLEMLER.....	59
2.4.1. Nüzul-i İsa.....	60
2.4.2. Ye'cuc Me'cuc.....	63
2.4.3. Hızır Meselesi.....	65
2.4.4. Hilafet-İmamet.....	67
2.4.5. Rızık.....	72
SONUÇ.....	75
KAYNAKÇA.....	78

KISALTMALAR

Age.	Adı geçen eser
Agm.	Adı geçen makale
As.	aleyhisselam
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	bin, ibn
bkz.	bakınız
c.	cilt
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DEÜİF	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
DEÜİFD	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
d.	doğumu
Fak.	Fakültesi
h.	hicri
haz.	Hazırlayan
m.	miladi
md.	maddesi
nr.	Numara
nşr.	Neşreden
ö.	ölüm tarihi
ra.	radıyallahü anh
s.	sayfa
sad.	Sadeleştiren
ts.	Tarihsiz
vd.	ve devamı
vs.	vesaire
Yay.	Yayınları

GİRİŞ

Bilim tarihine bakıldığında bütün ilim adamlarının sonraki dönemlere etkisi ve katkısı anlamında eşit derecede olmadıkları göze çarpmaktadır. Bu hususta değişik tasnifler yapmak mümkündür. Orjinal fikir ve eserler ortaya koyup koyamama bakımından bu âlimler iki sınıfta ele alınabilir. Birinci gruptakiler, daha çok kendilerinden önce ortaya konan fikir ve eserleri tetkik eder ve bunların sonuçlarıyla meşgul olur. Bunlar daha çok öncekilerin fikri mirasını tamamıyla kavrayıp özümsemeye çalışırlar. Ancak kendinden öncekilerin dairesinden dışarı pek çıkamazlar. Bu sınıfı ‘taklitçi’ diye isimlendirmek mümkündür. İkinci sınıfa mensup âlimler ise düşünür, üretir ve yeni şeyler ortaya koymaya çalışır. Onlar eskilerin bilgileriyle yetinmez, kendilerine has düşünceleri insanlığın istifadesine sunar. Yine onlar fikirlerini ifade ederken delile dayandırır. Bu gruptaki âlimler delilsiz bir fikrin peşine takılmazlar. İslam düşünce tarihine bakıldığında gelişim ve ilerlemeden bahsedilen ilk üç asırda medeniyet sahasında elde edilen başarıların temelinde ikinci sınıf âlimlerin katkısı çoktur. Eğer o idealist ilim adamları, inandıkları değerleri hayata geçiremeselerdi, belki bugün İslam kültürünün ve medeniyetinin varlığından söz etmek mümkün olmazdı.

Tarihin akışı içersinde Müslümanlar, elde ettikleri başarıları devam ettirme konusunda zafiyet göstermişlerdir. Allah’ın koymuş olduğu kanunlar gereği, bu süreçte kendisini yenileyen toplum ve medeniyetler aşama kaydetmiş, yeni şeyler ortaya koyamayan Müslümanlar gerilemiştir. İslam toplumunun bu durumunu fark eden, toplumun içinde bulunduğu hastalıklı yapının tamiri noktasında kafa yoran, ümmetin tekrar dirilişini hedefleyen âlimler ortaya çıkmış ve ümmetin olumsuz gidişatına dur demek için projeler üretmişlerdir. İslam düşünce tarihinde ilk ihya hareketini Gazzali’den başlatmak doğru olur. Gazzali’ye kadar dinin temel yapısına karışmış olan birtakım inanç ve uygulamalar, dinin özünden uzaklaşmaya sebep olmuştur. Yapılması gereken şey: “İçeriği yabancı unsurlardan temizlemek; Kur’an ve sünnete dayanarak İslam’ı anlamak ve uygulamaktır.” Gazzali ile başlayan dinde ihya ve reform hareketi İbn Teymiyye, Muhammed b. Abdülvehhab, Şeyh Ahmed

Sirhindi, Şah Veliyullah, Muhammed b. Ali es-Senusi gibi isimlerle devam etmiştir.¹

A. Yenileşme Düşüncesinin Mahiyeti

İslam'ın ilk dönemlerinden günümüze doğru gelindikçe “dini ıslahat” çalışmalarının sıkça dillendirildiği görülmektedir. İlk iki yüz yıl İslam düşünce sistemi oluşum sürecinde olduğu için dinde yeniden yapılanmadan söz etmek mümkün değildir.² Son iki yüz yıldır ortaya çıkan dini yenilenme hareketleri Rönesans ve Reform hareketlerinden etkilenmiştir. 19. yüzyılda meydana gelen bu gelişme ve ilerlemeler sanat, ilim ve din anlayışında değişmelere neden olmuş, hatta güçlü devletlerin ortaya çıkmalarına zemin hazırlamıştır. Sömürgeci devletler dünyanın çeşitli kıtalarında yaşayan toplulukları sömürerek hâkimiyet altına almışlardır. İslam coğrafyasında Türkiye ve Afganistan hariç hemen hemen her yer sömürgecilerin işgaline uğramıştır. Ayrıca sömürgeci devletler, hâkimiyet altına aldıkları topraklarda yaşayan milletlerin zihniyetini, inançlarını sorgulamaya ve eleştirmeye başlamışlardır.³

'Cedit' sözlükte eskinin zıddı, yeni anlamına; bu kelimedenden türeyen 'tecdit' kelimesi ise yenilemek, bir şeyi eski haline koymak anlamına gelmektedir. Cedit kavramı; hem eskinin zamanı geçmiş, bozulmuş yönlerinin yerine yeni bir şeyi ikame etme hem de eskinin belirli özelliklerini tekrar yerine koyma, canlandırma anlamlarına gelmektedir.⁴ Dolayısıyla bu kelime geçmişe ve geleceğe doğru çift yönlü bir anlamı içermektedir.

“İslah” sözlükte fesadın zıttı, düzelmek, fenalığı onarmak, sıhhate kavuşturmak anlamına gelmektedir.⁵ Buna göre ıslah, bir şeyi daha önceki iyi haline çevirme anlamına gelmektedir. Cedit, kavramında olduğu gibi bunda da geriye ve ileriye dönük iki yön vardır. İslam medeniyeti, içinde doğduğu toplumun bütün müesseselerini yok saymamıştır. Bu kurumlardan veya uygulamalardan bazılarını

¹ Fazlur Rahman, *İslam* (Çevirenler: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, ss. 19–20 ve 272–290.

² Fazlur Rahman, *İslami Yenilenme Makaleler III*, (Derleme ve Çeviri: Adil Çiftçi), Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 35.

³ Fazlur Rahman, *İslam*, s. 21.

⁴ Mükerrrem İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1956, c. 1, ss. 107–116.

⁵ İbn Manzur, *age.*, c. 2, s. 516.

ıslah etmiş, bazılarını devam ettirmiş, bazılarını ise reddetmiştir. İslam düşünce tarihinde Kur'an'a ve sünnete dönüş olgusu şeklinde gündemde olan ıslah düşüncesi; geçmişi taklidi değil meselelere yaklaşım tarzının örnek alınmasını hedeflemektedir. Ne var ki Batılılaşma çabaları ile dini yenilenme hareketleri çoğu zaman birbiriyle karıştırılmıştır. Kavram kargaşasından dolayı ıslah, tecdit gibi sözcükler ve savunucuları geleneği, hadisi, sünneti reddeden bir zihniyet yapısını ve bunun temsilcilerini tanımlamak için kullanılmaktadır

İslam toplumunu, maruz kaldığı baskı ve zulümlerden kurtarmak, İslam Medeniyetini tekrar eski canlılığına kavuşturmak için çalışan aydınlar bir taraftan İslam'a yöneltilen hücumlara cevap vermeye çalışırken; diğer taraftan da Müslümanları uyandırma; siyasi esaretten, ekonomik çöküntülerden kurtarma, dini hurafelerden temizleme gayretinde olmuşlardır. Bu aydın hareketi daha çok Batı'nın İslam dünyası üstündeki maddi ve manevi baskıları sonucu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu dönemi "modern dönem dini hareketi" diye değerlendirmek daha doğru olur. Ancak modern dönemdeki dini yenilenme hareketini daha önceki ıslah hareketlerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Modern dönemde böyle bir hareketin ortaya çıkışını Batı tetiklediyse de önceki ıslah ve tecdit çalışmaları da ilham kaynağı olmuştur.⁶ İslam ülkelerinde Batı sömürgeciliğine karşı dini ıslah çalışmalarında dikkati çeken şahsiyetler: Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Seyyid Ahmed Han, Muhammed İkbâl, Seyyid Emir Ali, Said Halim Paşa, Reşit Rıza, Abdürreşid İbrahim, Carullah Bigiyef vb. gelmektedir.⁷

İslam dünyasında başlayan dini yenilenme faaliyetleri, Müslümanların hayatın bütün alanlarında yenilenmesini öngörmektedir. Bu hareketin çıkış amacı daha önce belirttiğimiz gibi dinin yapısından kaynaklanan bir yenilenme değildir.⁸ Burada bir öze dönüş söz konusudur. Modern dönem ıslah hareketinin amacı Müslümanların bireysel ve sosyal yaşamlarında yenilenmenin gerekliliğini vurgulamaktır. Böyle düşünen âlimlerin ortak amacı, İslam'ı bir bütün olarak (inanç,

⁶ Fazlur Rahman, *İslami Yenilenme Makaleler III*, ss. 44-45.

⁷ Fazlur Rahman, *İslam*, ss. 22 ve 297-303.

⁸ Faaliyetleriyle İslam ülkelerindeki ıslah çalışmalarına öncülük eden, sonraki dönemlere kalıcı izler bırakan Afgani de iki hususu gerçekleştirmek için gayret ettiği görülmektedir: 1. Müslümanları uyandırarak Batı'nın siyasi ve ekonomik sömürsünden kurtarmak. 2. Eğitim kurumlarının müfredatlarını genişletilip felsefi ve ilmi disiplinlerin işlenmesi ve eğitim reformları yaparak ilmi, siyasi ve ekonomik bakımdan üstün olmak. (Fazlur Rahman, *İslam*, s. 297.)

ibadet, ahlak ve eğitim) hayata hâkim kılmak ve rasyonel bir metotla İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim yöneticilerden, esaretten, hurafelerden kurtarmaktır. İslam dünyasını birleştirmek, kalkındırmak için yapılan, eklektik yönleri ağır basan; siyasi, fikri ve ilmi çalışmalar, arayışlar, teklif ve çözümler İslam dinini referans aldığı için *İslamcılık* diye de tarif edilmiştir.⁹ Onlara göre İslam'ın kendisi bizatihi ıslaha muhtaç olmadığı gibi Müslümanların yaşadığı her türlü problem de kendilerinden kaynaklanmaktadır. İlerlemeyi engelleyici ve sınırlandırıcı bir hükmün İslam Dini'nde yerinin olmadığı aşikârdır. Dolayısıyla ıslaha muhtaç olanın Müslümanların dini anlayışları olduğu ortaya çıkmaktadır. Ümmetin yükselmesine ne etkense, düşüşü de aynı saikte aranması gerekir. Hıristiyanların, İslam dünyasında gördükleri ataletin sebeplerini İslamiyet'ten bilmelerinin temelinde, Batı'daki Rönesans ve Reform hareketlerinin Kilise tarafında doğrudan veya dolaylı olarak engellenmesi yatmaktadır. Avrupalının kendileriyle kıyaslayarak suçu İslam'a yüklemelerindeki sebep, onlara göre gelişmenin önündeki en güçlü engelin din olmasıydı.¹⁰ İslah düşüncesini savunan âlimlerin İslam dünyasında kısa zamanda takdir ses getirmelerinin sebebi; bakış açısı, araştırma yöntemi ve İslam'ı yeni bir üslupla ortaya koymalarıdır.¹¹ Carullah da bu hususta:

”Benim nazarımda İslamiyet ıslah-ı diniyyelerin hiçbirisine muhtaç değildir. İçtimai, dini ve siyasi hastalıklar İslamiyet'te değil, yalnızca kendimizde vardır. Bu öldürücü hastalıklardan korunmak ve çarelerini de mutlaka aramak gerekir. Bu takdirde İslam'ı ıslah etmek ihtiyaç değildir; bilakis İslam'ın sunduğu çare ve tedbirlerle kendimizi ve varlığımızı tedavi etme söz konusudur.”

diye özümüzü ıslah etmenin önemini ve gereğini vurgulamıştır.¹²

İslam medeniyetinin duraklamasına sebep olarak şeriatın donuklaşmasını gördüklerinden dolayı ictihad kapısının açılması fikri bu dönemin âlimlerinin önemli gördüğü hususlardandır. Değişen hayat şartlarına bağlı olarak zamanın ihtiyaçlarına uygun içtihatların yapılması halinde, İslam milleti refaha kavuşacaktır. Zira “zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişeceği” düşüncesi İslam Hukuku'nun

⁹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1978, c. 1, s.XV.

¹⁰ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ), İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 138.

¹¹ Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, (Çeviren: İlhan Kutluer), İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 12–13.

¹² M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, (Hazırlayan: Musa Bilgiz), Kitabiyat, Ankara, 2001, s. 15.

önemli prensiplerindendir.¹³ Hükümlerin değişmesi, fikhın asrın ihtiyaçlarına göre birleştirilip kanunlaştırılması gibi konular tartışılmaya başlanmıştır. Bu amaçla yazılan eserlerde Peygamberimizin ve sahabenin uygulamaları temel alınarak örnekler verilmiştir.¹⁴ Akide ile bağlantısı, dayandığı ilmi, felsefi veriler bakımından zamanının gerisinde kaldığı düşüncesi sebebiyle Kelam ilminin metod ve muhtevasında da değişiklikler gündeme gelmiştir. Diğer taraftan dini dışlayan akımların gün geçtikçe aydınları etkilemesi ve felsefenin yeni muhtevasıyla inanç ve değerleri tehdit etmesi Kelamcılarını önce şikâyete sonra arayışlara sevk etmiştir.¹⁵

Yenilenme (ıslah) hareketinin temsilcileri öncelikle Müslümanların taklitten kurtulması gerektiğini söylemişlerdir. Çünkü taklit, insanı hem tembelliğe sevk eder hem de yeni fikir ve düşünce üretmenin önündeki en büyük düşmandır. Taklide sarılan millet ve toplumlar şüphesiz hayatlarını sürdüreceği temel dayanaklarını koruyamazlar.¹⁶ Onlara göre Müslümanlar taklidi bırakıp kendi değerlerine sahip çıkmalıydılar. Muhammed İkbâl de Müslümanlara şiirleriyle şöyle seslenmektedir:

“Sen niye tufandan korkuyorsun?
Sen denizsin, sen sahilisin, sen gemisin, hem de kaptan!
Bir alev gibi yüksel; Hak’tan gayri her şey değersiz, çör çöp gibidir. Onları yakıp kül et!
Ey gafil, sen zaman aynasının cevherisin. Sen Allah’ın ahir zamana gönderdiği bir habersin.
Senin sayende gökler yine aydınlanacak, nur ile dolacak, gece karanlıkları kaçacak yer arayacak.
Bugünkü acı manzara beni ümitsizliğe düşürmez. Ben Müslümanların başaracaklarından eminim.
Benim bir mazim vardır ki, istikbale hükmedecek.”¹⁷

Muhammed İkbâl, şiiriyle Müslümanlara bir yandan manevi güç verirken diğer yandan Müslümanların gelecekte güçleneceğine inanıyordu. Bu inanç sadece İkbâl’e has değildir. Dini yenilenmenin önde gelen isimleri bu ümitle adımlarını atmışlardır.

Bu hareketin bir başka meselesi Müslümanların birliğidir. Müslümanların bölünerek güçlerinin zayıflaması, başlarına gelene rıza göstermeleri, basiretsiz idarecilerin yanlış yönetimleri, ilmi ihmal edip İslam’dan uzaklaşmaları onları Batı

¹³ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul, 1993, ss. 20–21.

¹⁴ Şemsettin Günaltay, *Zulmetten Nura* (Hazırlayan: Musa Alak), İstanbul, 1996, ss. 381–382.

¹⁵ M. Sait Özervarlı, *age.*, s. 46.

¹⁶ Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, (Çeviren: Sabri Hizmetli), Fecr Yayınları, Ankara, 1986, s. 88.

¹⁷ Muhammed İkbâl, *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik*, (Çeviren: Ali Nihat Tarlan), Eser Matbaası, İstanbul, 1976, s. 153.

tahakkümüne boyun eğdirmiştir.¹⁸ Onlar, siyasi birlik başta olmak üzere, Müslümanların diğer alanlarda birlik beraberlik içinde hareket etmesi halinde Batı'nın maddi manevi hâkimiyetinin biteceğine inançları tamdı. Bu uğurda genelde bütün Müslümanları, özelde kendi ülkelerindeki Müslümanları birliğe, bütünlüğe çağırmışlar, onların uyanmaları ve birleşmeleri için çaba sarf etmişlerdir. Muhammed Abduh, Müslümanların dünyada paramparça olmalarının nedeni olarak kalplerdeki ayrılığı göstermektedir. O, İslam toplumlarındaki gevşekliğin sebebi olarak ilim ve hilafetteki ayrışmaların etkili olduğunu söyler. Farklı merkezlerde kurulan hilafet merkezleri bu ayrılığı körükledi. Mezhep ve hilafet merkezli bu ayrışmalar İslam milletlerini zillate mahkûm etmiştir. İslam toplumlarındaki bu ayrılığı giderecek olan âlimlerdir. Onlar her cami ve medreseyi birleşmeyi sağlayacak merkez olarak görmelidirler. Kur'an ve sahih sünnetin yolunu göstermelidirler.¹⁹

İslam toplumlarının arasındaki bağları güçlendirmek için onların attığı bu adımların her yerde murad ettikleri şekilde sonuçlandığını söylemek mümkün değildir. Bu düşünce şekli bazen Batı'ya karşı isyanlar şeklinde, bazen de Müslümanların İslami duygularının yerine mahalli ve milli duyguları harekete geçirmiştir. Bazı İslam ülkelerinde milliyetçilik, devlet ideolojisinde etkinliğini arttırmıştır.²⁰ Bu hareketin öncüleri öncelikle üç amacın gerçekleşmesi doğrultusunda çalışmalarını yürütmüşlerdir:

1. Müslümanları bu hale düşmelerine sebep siyasi idarelerden kurtarmak, bütün Müslümanları bir sancağın altına toplamak ve Pan –İslamcılık düşüncesini yaygınlaştırmak.
2. Eğitim kurumlarını modernleştirmek, yapılacak yeni eğitim programlarında felsefi ve ilmi disiplinleri aktif hale getirmek.
3. Taklit hastalığından Müslümanları kurtarmak.

Geçmişten bugüne Müslümanların uyanmalarını hedefleyen değişik ihya ve yenilenme hareketleri ortaya çıkış amaçlarını gerçekleştirmede yeterli bir başarı

¹⁸ Osman Keskiöğlü, Asaf Demirbaş, Abdullah Manaz, *Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri*, Ankara, 1989, s. 40.

¹⁹ Muhammed Abduh, "Müslümanların Gerileyişi ve Nedenleri", *Urvet'ul- Viüska* (1884), ss. 112–114.

²⁰ Fazlur Rahman, *age.*, ss. 310–311.

gösterememişlerdir. İslah ve tecdit hareketlerinin başarısızlığını bir iki nedene bağlamak mümkün değildir. Biraz da şu sebepler üzerinde durmak gerekir:

a) İslam toplumunda yeniliğin önündeki engellerin birincisi toplumun yeniliğe olan direnci diyebiliriz. İnsanlar ne söylendiğinden ziyade kimin söylediğiyle ilgilenmektedir. Bu durum toplumun geneline sirayet ederse bir zihniyet problemine dönüşmekte ve günübürlük menfaatler de işin içine girdiğinde durum içinden çıkılamayacak bir hal almaktadır. Özellikle yenilik fikirleri inanç alanıyla ilgili olursa, durum daha da zorlaşmaktadır. Ne yazık ki bu problem yalnızca dindarların meselesi değildir.²¹ O zaman bu zihniyetin İslam kültürü içinde yaşayan bütün insanlarda bulunduğunu söylemek doğru olur. Diğer bir ifadeyle bu hal, İslam kültüründe yaşayan insanlarla bütünleşmiştir.

b) Müslümanlar kısa zamanda medeniyet sahasında gösterdikleri başarıyı geliştirip ilerlemeyi devamlı kılamamışlardır. Bilim, sanat, siyaset vb. alanlardaki başarıların gelmesi üretmeye ve çalışmaya bağlıdır. Çalışmak ve üretmek zordur, sabır ister. Ancak İslam toplumu zoru değil, kolay olanı seçmiş; öncekileri taklit ederek ayakta kalınacağı vehmine ve tembelliğine kapılmıştır. Müslümanların yakalandıkları bu taklit hastalığı bir türlü yakalarını bırakmamıştır. Medreselerdeki hocaların geçim kaygıları, ilmi düşünceyi köreltmüş; ilim adamlarındaki bu kayıtsızlık, azalacağı yerde ziyadeleşmiştir.²² İslam dünyasında hastalığın farkına varan kişiler çıkmış olsa da gelenekselleşen bu güçlü yapı karşısında sesleri cılız kalmıştır.

c) İslam dünyası sosyal, siyasi ve ilmi olarak duraklama ve gerilemeyi yaşarken Hıristiyan dünyası Rönesans ve Reform sayesinde önemli mesafeler katetmiştir. Bunda din ve devlet adamlarının rolü büyüktür. İslam dünyasında ise devlet adamları gelişmeyi sağlayamadığı gibi, ilerlemenin önündeki önemli engellerden birisi olmuştur. Zira düşünmeyen, tembel bir toplumu idare etmek kolaydır ve bu durum onların işine gelmektedir.²³ Hâlbuki adaletle hükmeden, zulmü engelleyen ve ilerlemeyi hedefleyen bir devlet yapısı, medeniyetin önemli

²¹ Hüseyin Atay, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*, Atay ve Atay Yayınları, Ankara, 2003, s. 17.

²² Halim Sabit Şibay, "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* (Sadeleştiren: Mehmet Erdoğan), Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 186-187.

²³ Hüseyin Atay, *age.*, s. 12.

ayaklarından birisidir.²⁴ Büyük medeniyetler; adaletli, ferasetli devlet adamlarının gölgesinde gelişmiştir.

d) Dini reformların etkili ve kalıcı olabilmesi, devamlılığına bağlıdır. Bu çalışmaların birkaç isimle sınırlı kalması ve tabana yayılamaması durumunda hiçbir faydası olmaz.²⁵ Dindeki gelişme ve değişimler eğitim, öğretimi de olumlu yönde etkiler. Müslümanlar, medreselerde yetişen büyük âlimlerin fikirlerini devam ettirme, geliştirme yolunda başarı gösterememiştir. İlim adamlarının büyüklükleri şahıslarına münhasır kalmıştır. O büyüklük, İslam ümmetinin ilminde, hayatında beklenen bir dönüşüm meydana getirememiştir.²⁶

Değişimlerin zamanla olması, değişimi yapacak kadroların sosyolojiyi iyi bilmeleri, değişmesi arzu edilen durumun doğru tahlil edilmesi, arzulanan hedefin şahsi menfaatlerden uzak olması, yenilik hareketinin belli bir fikri altyapısının olması başarıyı getirecek tedbirlerdendir.²⁷ Müslümanlar ilk üç asırdaki gibi güçlü, parlak bir medeniyet kurmak istiyorlarsa taklit, taassup gibi kötü alışkanlıklardan kurtulmalıdır. Muhammed Abduh:

“Hastalığı iyileştirebilmek için onun seyrinin ve diğer etkenlerin iyi bilinmesi gerekir. Hastalık bir ümmette ise onun geçmişi iyi bilinmelidir. Bazı hastalıkların ortaya çıkışı, vücuda girişinden çok sonra olabilir. Hastalığın detayları bilinmeden verilen bir ilaç zehre döner ve sosyal bünyeyi yok eder”

demektedir.²⁸ Vahyin, aklın, bilimin verilerini birbirinden ayırmadan bir bütün halinde değerlendirmek gerekir. Eğitim kurumlarında fen bilimlerinin yanında, mantık, felsefe gibi dersler de okutulmalıdır. Felsefe, yeni fikir üretir, yeni anlayış, arayış ve değişik düşünceler ortaya koyar. Kelam, felsefenin ürettiklerini dini açıdan değerlendirir. Mantık ise düşüncelerin, önermelerin çelişkili olup olmadıklarını inceler ve ona göre değerlendirmelerde bulunur.²⁹ Bu ilimlere gereken önemi, desteği vermek ve uygun ortamları hazırlamak bunların hepsinden önemlidir. İslam tarihinin son iki asrında dikkati çeken dini yenilenme hareketleri genel itibariyle belli şahıslar

²⁴ Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, *Külliyat* (Hazırlayan: Ferhat Koca), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, ss. 70–74.

²⁵ Hüseyin Atay, *Dinde Reform ve Atatürk'ten Kesitler*, s. 24.

²⁶ Halim Sabit Şibay, age., s. 185.

²⁷ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, ss. 53–54.

²⁸ Muhammed Abduh, “Ümmetin Geçmişi, Hali ve Hastalıklarının Çaresi”, *Urvet'ul- Viüska*, s. 90.

²⁹ Hüseyin Atay, age., s. 23.

üzerinden, daha çok onların yenilikçiliği şeklinde gelişmiştir. Yenilik fikri bu isimlerden sonra aynı canlılıkla devam etmemiştir. Yenilenme taraftarları, Mısır, Hindistan, Türkiye, gibi İslam coğrafyalarında kendilerinden daha çok bahsettirmiştir. Ancak İran, Afrika, Orta Asya, uzak Doğu Müslümanlarının çalışmaları ve yenilikçi fikirleri ciddi derecede ele alınmamıştır. İletişim-ulaşım vasıtalarının yetersizliği, mezhep taassubu, sosyal-siyasi olaylar gibi bazı nedenler bu duruma mazeret olarak gösterilebilir. Bu çabaların belli bir sisteme dayanmaması, birbirlerinden kopuk gelişmeleri devamlılıklarını etkilemiştir.

B- Araştırmanın Metot ve Kaynakları

Bu çalışmada Tatar asıllı Musa Carullah Bigiyef'i (1875-1949) tanıma adına kısa bir özgeçmişi verildikten sonra eserlerinde Kelam İlmi ile ilgili dikkati çeken konulara değinilecektir. Bigiyef: 1875 yılında Don nehri kıyısındaki Novo-Çerkassk şehrinde dünyaya geldi.³⁰ Az sayıda Müslümanın yaşadığı, iş ve ticari faaliyetlerin yoğun olduğu Rostov'da bir Rus okulunda (Rus Teknik Lisesi) ve Abdullah Apanay medresesinde bir süre eğitim gördü. 1888 yılında Kazan'da Göl Boyu Medresesi'nde eğitimine devam etti. 1895'te Buhara medreselerinde aldığı fıkıh, felsefe ve riyaziye derslerinden sonra Kur'an'ı hıfzettikten sonra doğduğu şehre döndü.³¹ Üniversite başvurusu kabul edilmeyince dini tahsil amaçlı Buhara, Mısır, Hicaz ve Şam seyahatlerine başladı. Bu seyahatler yaklaşık on beş yıl sürdü. İlk olarak gittiği İstanbul'da umduğunu bulamayınca üç yıl Kahire'de fıkıh ve hadis okudu. Daha sonra Mekke ve Medine'de hadis ve fıkıh çalışmalarına devam etti. Beyrut ve Şam'daki medreselerde de bir süre bulundu. Gezip gördüğü medreselerde ezber ve taklide dayalı eğitim yapıldığını gördü. İslami ilimlerde ıslah ve yenilik fikirlerinden etkilendi.

1904 yılında ülkesine döndü, hukuk fakültesine devam etti. Bu arada bazı yenilikçi dergi ve gazetelerde insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi

³⁰ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah; Hayatı-Fikirleri-Eserleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 23 vd.

³¹ Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef*, TDV Yayınları, Ankara, 1994, s. 20, vd.

konularda yazılar yayımladı. Rusya’da Türk aydınlarının başlattığı ilmi, siyasi ve toplumsal faaliyetlerde aktif görevler aldı. Bu çalışmalarını on üç yıl sürdürdü. 1905 yılında Esmâ Aliye Hanım ile evlendi. 1905 yılında Rusya’da Meşrutiyet’in ilan edilmesinden sonra kurulan ‘İttifak’ul Müslimin’ adlı siyasi harekete katılan Carullah, Rusya Müslümanlarının gerçekleştirdiği beş büyük kurultaya katıldı. 1906 yılında *Asru’l Cedid* ve *Vakit* gazetelerinde makaleler yazdı. 1909 yılında taşıdığı Orenburg’ta Hüseyiniye Medresesinde ders vermeye başladı. ‘Şura’ dergisinde yayımlanan *Rahmet-i İlahiyye* adlı makalesi sebebiyle ‘kadimci’ âlimlerin eleştirilerine maruz kaldı ve medreseden 1910 yılında ayrıldı. Aynı yıl Lütfullah İshaki ile beraber Finlandiya’ya gitti ve *Uzun Günlerde Ruze* adlı eserinde kutuplarda ibadet meşakkati ile ilgili olarak sağlam içtihatlarla bulunmak için burada bir süre kaldı. Petersburg’ta 1914 yılında *Mülhaza* adlı eserini telif etti. 1917 Bolşevik İhtilali arefesinde *İslam Şeriatı’nın Esasları* adlı eserini yayımladı.³² İhtilalden sonra 5. Umumi Rusya Müslümanları Kongresi’ne kadın erkek eşitliğini savunan bir rapor sundu. Bu kongrede Rusya Müslümanlarının problemleriyle ilgili olarak önerilerde bulundu. 1920 sonu Buhara’ya gittiğinde Bolşevik İhtilali’nin sonrasında Müslümanlara yapılan kültürel baskılara şahit oldu. 1921’de yazdığı bir eserden dolayı Sovyet aleyhtarlığı sebebiyle Taşkent’te tutuklandı. Eziyet ve işkencelere maruz kaldı. On bir ay hapis yattıktan sonra döndüğü Leningrad’ta büyük camide imamlık yapmaya başladı. 1923’te *İslam Milletlerine* adlı eserinin Berlin’de yayımlanması üzerine üç ay tutuklandı, ardından üç yıl süreyle Moskova’ya sürgün edildi.

1926 yılında Mekke’de yapılan Umumi Dünya Müslümanları Kongresi ile Kahire Hilafet Kongresine katıldı. 1927’de hacca ve oradan da 2.Hilafet Kongresi’nde bulunmak üzere Kudüs’e geçti. 1930 yılı sonunda Müslüman âlimlere yapılan baskıların artması yüzünden ailesini bırakıp Rusya’dan kaçtı. Bu yıllarda Türkiye üzerinden geçerken Carullah, Başbakan İsmet İnönü’yle Ankara’da görüştü.³³ 1930 yılında Doğu Türkistan’a gitti ancak Çin Hükümetinin oturumuna izin vermemesi üzerine Afganistan’a geçti. 1931 yılında Finlandiya’da bir süre

³² Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah*, s. 100.

³³ Ahmet Kanlıdere, *age.*, s. 111.

bulunduktan sonra 1932 yılında Birinci Türk Tarih Kongresi'ne Katıldı.³⁴ Aynı yıl Büyük Millet Meclisi'ne Müracaat adlı eserini Mısır'da yayımladı. 1934 yılında İran ve Irak'ta Şia üzerine araştırmalarda bulundu. Mısır'dan Hindistan'a ve oradan da Japonya'ya gitti. Mısır'da Muhammed Abduh ile tanıştı, ondan ders aldı. 1938 sonuna kadar kaldığı Tokyo'dan 2. Dünya Savaşı'nın başlaması ile ayrıldı. Tekrar Hindistan'a geçti. İngilizler tarafından Japon yanlısı olduğu gerekçesiyle Hindistan'da tutuklandı ve bir buçuk yıl hapis yattıktan sonra Bopal şehrinde gözetim altında bulundurulmak şartıyla serbest bırakıldı.

1947 yılında Kahire'ye ve ardından İstanbul'a geçerek tedavi gördü. Bir süre Türkiye'de kaldı ve Türk vatandaşlığına kabul edilmesine rağmen İstanbul'un havası kendisine iyi gelmediğinden tekrar Kahire'ye döndü. 25 Ekim 1949'da on dokuz yıldır uzak kaldığı ailesini göremeden Kahire'de güç bela yerleşebildiği kimsesizler huzurevinde vefat etti ve Afifi'deki Hidiviye Mezarlığı'na defnedildi. Musa Carullah, yazdığı kitapların yanında birçok *Asrül Cedid*, *İl*, *Vakit*, *Ülfet*, *Tilmiz* gazetelerinde; *Şura ve Minber* dergilerinde yazılar yazmıştır.³⁵

Öncelikle araştırmada Musa Carullah'ın kitapları ve Kelami konulardaki görüşlerini içeren eserler bulunup incelenmeye çalışıldı. Burada daha çok Musa Carullah'ın Kelami konulardaki düşünceleri ele alındığından onun düşünce dünyasının oluşmasında etkili olan, dönemi yansıtan kaynaklara, dönemin önde gelen isimlerine ve eserlerindeki görüşlerine yer verildi. Yazar hakkında yapılan çalışmaların daha çok biyografi ve karşılaştırmalı tezler şeklinde olduğu görülmektedir.³⁶ Mehmet Görmez'in "Musa Carullah Bigiyef", TDV yayınlarında çıkan kitabı ve Ahmet Kanlıdere'nin *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Bigiyef* adlı kitabı bunlardandır. Ölümünün 50. Yılına ithafen, 1999'da Ankara'da yapılan sempozyum da Musa Carullah'ı tanıma konusunda yapılmış faydalı etkinliklerden birisidir. Ayrıca, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri

³⁴ Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi: Kişiliği, Hayatı, Eserleri*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1958, s. 30.

³⁵ Mehmet Görmez, *age.*, ss. 22-29.

Kelam Anabilim Dalında Abdilaziz Kalberdiev tarafından hazırlanan “*Musa Carullah Bigiyef’in Kelami Görüşleri*” Yüksek Lisans tezi hakkında bilgi edindikten sonra çalışmanın konusu belirlenmiştir. Kalberdiev, araştırmasında Carullah’ın Kelam’ın klasik problemlerine yer vermiş; kıyamet alametleri, ahiret gibi konuları geniş bir şekilde işlemiştir. Biz bu çalışmada onun fikirlerini, Kelam’ın yenileşme süreci ve yeni konularla paralel işledik.

Çalışma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında ıslah düşüncesi, ortaya çıkış sebepleri, temsilcileri ve ele aldıkları problemlere değinildi. Birinci bölümde Carullah’ın İslam dünyasındaki temel meselelere bakışı, değerlendirmeleri üzerinde duruldu. Daha sonra yenilenme hareketinin bir bölümünü oluşturan, Kazan merkezli daha çok “Tatar ceditçiliği” diye de bilinen yenilenme hareketi hakkında bilgiler verildi. Son olarak bu bölümde Musa Carullah’ın bu hareket içindeki yeri ve onun bu husustaki fikirlerine yer verildi.

İkinci bölümde Carullah’ın kendisi bizzat Kelamcı olmamasına rağmen eserlerinde Kelami konuları ele almasından dolayı onun fikirleri bu bölümde incelendi. Onun imanın dinamikliği ve amelle kurduğu ilişki “İman” başlığı altında ele alındı. Akıl-vahiy başlığı içinde Carullah’ın akla yüklediği rol, modern bilimlerin vahiyle çelişmeyeceği konularına, ayrıca hüsün-kubuh konusundaki görüşlerine yer verildi. Daha sonra “İlahi rahmet ve adalet” meselesinde görüşleri incelendi. Bu bölümün sonunda Kelamla bağlantılı muhtelif konulardaki fikirlerine yer verildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL ISLAH VE TECDİT HAREKETLERİ

1.1. MUSA CARULLAH'IN ISLAH ve TECDİT ANLAYIŞI

İdil-Ural bölgesindeki mektep ve medreselerde sadece okuma, yazma ve ilmihal bilgisini yeterli görenlere *kadimci – karagiuruhçu* yöntemlerine *usul-i kadim*; bu yönteme karşı çıkararak yerine *usul-i cedit* adıyla temeli Batı eğitim sistemini savunan kişilere *ceditçiler* bu fikir akımına da *ceditçilik* denmiştir.³⁷ İdil-Ural bölgesinde başta dini düşüncede yenilenme talepleriyle kendini bulmuş olan bu hareket, daha sonra siyasi, kültürel bir boyut kazanmıştır. Ceditçilerin bu adla nitelendirilmesinin en büyük sebebi; Kur'an ve Sünnetin yeniden anlaşılması için gösterdikleri gayret ve getirmeye çalıştıkları bütünlükçü yaklaşımdır.

Dini anlayış ve eğitim sisteminin yenilenmesiyle ilgili ıslah taleplerini Abdurrahim b. Osman (ö.1834), Abdunnasır b. İbrahim el-Kursavi (ö.1812), Şehabeddin Mercani (ö.1889) gibi isimler dillendirmiştir. Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın yeni tarz okullaşma konusundaki çalışmaları hareketin genişlemesinde etkili olmuştur.³⁸ Bu hareketin eğitim alanındaki temsilcisi Gaspıralı İsmail Bey, halkın içinde bulunduğu gerilikten kurtulması için öncelikle okullarda *usul-i kadimin* yerine *usul-i cedidin* yerleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. 19. asırda Kazan bölgesinde ortaya çıkan ceditçilik hareketinin dini alanda önemli bir temsilcisi Carullah Bigiyef'tir. O, İslam'ı yeni bir bakış açısıyla anlatmış, bu anlayışla kurduğu ve bulunduğu okullarda Müslüman toplulukları uyandırma çabası içinde olmuştur. Carullah, İslam memleketlerinin birçoğunda bulunmuş, toplumların yapısını yakından görme ve tanıma imkânına sahip olmuştur. Carullah, İslam dünyasının içinde bulunduğu sıkıntılara sebep olarak din anlayışındaki yanlışlar, körü körüne taklit, iman-amel dengesinin zayıflaması, medreselerde şerh ve haşiyelerin okutulması, akıl-vahiy dengesinin sağlanamayışı ve bununla beraber ibadet ve taatta kalbin devre dışı kalmasını göstermektedir.

³⁷ Taha Akyol, "Ceditçilik", *TDVİA*, İstanbul, 1993, c. 7, ss. 211-213.

³⁸ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002, s. 22.

Musa Carullah, dolaştığı İslam beldelerindeki medreselerin, Müslümanların dini ve dünyevi ihtiyaçlarını gidermekten uzak olduğunu görmüştü. Bu sebeple Türkiye ve Rusya gibi bazı ülkelerde yapılan inkılâplarla okulların hepsi yıkıldı. Bu kurumları gerçekte kimse yıkmamıştı, zira onların ölüm fermanları asırlar öncesinden bizzat kendileri tarafından imzalanmıştı. Bu okullar, siyasi ve içtimai günahların altında ezilip kalmıştır. Carullah'ın yeni eğitim anlayışıyla yazdığı ders programında öncelik, gramer bilgisi ve edebi ilimlerin öğretilmesi hususudur. Müellif, öğrencilerin gramer bilgilerini Arap divanlarıyla geliştirdikten sonra diğer ilim dallarında dünyadaki üniversitelerin seviyesinden az olmamak şartıyla derslere devam edilmesini istemektedir. Önce Kur'an ve Sünnet bilgisi öğretimi, daha sonra fıkıh ve Kelam ilmi gelir. Bir öğrencinin kalbine İslam fıkının yerleşmesi, Kur'an ve sünneti tanınmasıyla olur. Bunları öğrenmeyen bir öğrenciye verdiğiniz bilgiler boşunadır. Ayrıca o, Tevrat ve İncil'le ilgili derslerin İslami ilimlerin okutulduğu bölümde okutulmasını istemektedir.³⁹

1.1.1. İslam Dünyasına Bakışı

İslam “din” hayat rehberi ve insanın olgunlaşmasını sağlayan prensipleri içerir. Her insan bu gerçeği kendi kapasitesine ve bilgi seviyesine göre anlar, yorumlar ve uygular.⁴⁰ İslam ümmetinin geri kalmışlığının sebeplerinden birisi de belli bir anlayış seviyesine ulaşamamasıdır. Müslümanların aydınlatılması için acil olarak yapılması gereken husus, eğitim-öğretim kurumlarını ıslah etmektir.⁴¹ Carullah, Müslümanların çağdaş dünyada aktif insanlar olabilmeleri için İslam'ı değil, bizzat kendi şahsiyetlerini ıslah etmeleri gerektiğini söylemektedir. Zira İslam, Hristiyanlıkta olduğu gibi ıslaha muhtaç değildir. Başımıza gelen problemler bizden kaynaklanmaktadır. Dini, sosyal ve siyasi hastalıklar İslam'da değil, ancak

³⁹ M. Carullah, "el-Camiatu'l- İslamiyyeti'l-İlmiyye" (Çeviren: Recai Doğan), İslamiyat, (2003), sayı 1, s. 186–187.

⁴⁰ M. Carullah, *Halk Nazarına Bir Nice Mesele*, Kazan, 1912, s. 51.

⁴¹ Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef*, ss. 167–172; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, s. 299.

kendimizdedir. Dolayısıyla bu hastalıklardan kurtulmak için deva aranmalıdır. Bu ilaç İslam'a değil, Müslümanlara gereklidir.⁴²

Musa Carullah, Müslümanların geri kalmışlıklarını sosyal faktörler ve idari işler olmak üzere birkaç sebebe bağlamaktadır:

1. Geri kalmışlığımızın en birinci sebebi, amel iman ayrımıdır. Başka bir deyişle imanı yalnız kalpte saklı, dille ikrardan ibaret saymak İslamiyet'in fesadına yol açmıştır. Akıl, ilim, ahlak ve salih ameller gibi insanın insaniyetine rükün olan prensiplerin hepsi imandan hariç tutulmuştur. Dolayısıyla Müslümanlar amelden uzaklaşmış ve İslamiyet'in kuvveti azalmıştır. İslam dünyası fesatla dolup taşmıştır. Müslümanlar amel ve imanı birbirinden ayırmasaydı yeryüzü bugün çok daha farklı olurdu.⁴³

2. Özellikle Abbasilerin saltanatı döneminde (750-1258) Müslüman toplumda ve devlet işlerinde sefahat ve tembellik yaygınlaşmış, baskı ve zulümle toplanan vergiler, devlet menfaatlerine değil, idarecilerin menfaatlerine harcanmıştır. İlim, akıl ve amel arka planda kalmıştır.

3. Yunan filozoflarının eserlerinin tercüme edilmesi neticesinde İslami ilimler, faydasız nazari daireye sokulmuştur. Âlimler, teorik boyutta faydası bulunmayan tali meseleler üzerine kafa yormuş, eserler telif etmişlerdir. Ayrıca yeni eserler yazmak yerine mevcut kitaplara haşiye ve şerhler ilave edilmiştir. Neticede Müslümanlar yerinde saymış, medeniyet dünyasındaki yerlerini diğer milletlere bırakmışlardır.

4. Gerilemenin bir diğer sebebi, medrese ve minberlerdeki İslamiyet'in güzel prensiplerinden uzaklaşmadır. Tahsilleri yirmi otuz sene süren Türkistan, Hindistan; on beş sene süren Türkiye ve Arabistan medreselerinde sarf, nahiv, mantık, Kelam haşiyelerini ve dibacelerini okutmaktan ve bu uzun sürede talebelerin ahlakını bozmaktan başka bir şey verilmemiştir. Medreselerde Arapça dışında bir dil öğretilmemesi ve onun öğretiminde eski yöntemlere olan bağlılık eğitim öğretimi fasid bir dairenin içine sokmuştur.⁴⁴ Özellikle talebelerin geçim usulleri, ahlaki yozlaşmaya yol açmıştır. İfsad olan minber ve medreseler İslam milletinin de gaflete

⁴² M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, ss. 15–16.

⁴³ M. Carullah, *Halk Nazarına*, ss. 16 ve 56–57.

⁴⁴ Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, ss. 361-365.

düşmesine yol açmıştır. Bu yanlış eğitim neticesinde Müslümanlar hem dinden hem de dünyadan mahrum kalmışlardır.⁴⁵

5. İslam dünyasının gerileme sebeplerinden biri de kadere yükledikleri yanlış anlamdır. Müslümanlar her şeyin Allah'ın plan ve çizgisi dâhilinde gerçekleşeceğine, kulun idare ve insiyatîfinin olmadığına inanmışlar ve her şeyi Allah'a havale etmişlerdir.⁴⁶ Bu yanlış itikat Müslümanların merak, teşebbüs ve gayretlerini ortadan kaldırmış ve medeni dünyada olması gereken yerden mahrum bırakmıştır. Yazar, Müslümanların bu yanlışından bahsederken doğru kader anlayışının nasıl olması gerektiği hususunda bir değerlendirme yapmamıştır.

6. Musa Carullah'a göre İslam düşünce tarihinde taklit meselesi gibi zararı büyük bela ve musibet zuhur etmemiştir. Akıllara ve gönüllere sekte vuran bu hastalık İslam dinini hayat dini olmaktan uzaklaştırmıştır. Bugün Batı'yı eskiden maziye taklit; siyasi, sosyal, ekonomik tüm belaları beraberinde getirmiştir. Batı'yı taklit ederken de onların ilim ve fenleri dışında ne kadar fuhşiyat varsa almışız.⁴⁷ Müslümanlar maziye taklit ederken Kur'an ve sünnetten uzaklaşmış, belli şahıslara ve kitaplara bağlılık akılları donuklaştırdı.⁴⁸ İslam dünyasının gelişmesi için yapmamız gereken husus Müslümanları iki yönlü sarmış olan bu beladan kurtarmaktır.

Carullah'ın tespit ettiği yukarıdaki hususlar Müslümanların gerilemelerine yol açmıştır. Bu problemlerin üstesinden nasıl gelinir? Bu zorluklar nasıl aşılabilir? Çözüm yolları var mıdır? Varsa nelerdir? Bu sorulara Carullah'ın cevabı:

“İslam dünyasının kurtuluşunu sağlayacak en önemli belki de tek çözüm, eğitim ve öğretim kurumlarını ıslah ederek, öğrencilere zamanın şartlarına göre dini ilimlerin yanı sıra müspet ilimlerden vermekle gerçekleşecektir. Eski usul eğitim öğretim kurumları ihtiyaca cevap veremediği için Türkiye ve Rusya'da olduğu gibi kapatılmıştır. Burada medreselerin kapatılmasının suçu ise, kapatanlarda değil kapatılmaya sebep olanlardadır. Çünkü ona göre hiç kimse medreseleri yıkmamıştır. Zaten onlar asırlar önce yıkılmıştır.”⁴⁹

Carullah'a göre medreseler zamanın şartlarına göre düzenlenmezse, şüphesiz Rusya ve Türkiye'deki medreselerin başına gelenler Arabistan ve Hindistan'daki

⁴⁵ M. Carullah, *age.*, ss. 16–19; Carullah, *Kitabü's-Sünne* (Çeviren: Mehmet Görmez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 142.

⁴⁶ M. Carullah, *Halk Nazarına*, s. 16.

⁴⁷ M. Carullah, *age.*, ss. 22–23.

⁴⁸ Şemsettin Günaltay, “İslam'ın Uyanışı”, *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar*, ss. 34-37.

⁴⁹ M. Carullah, “el-Camiatu'l- İslamiyyeti'l-İlmiyye”, s. 186.

medreselerin de başına geleceği muhakkaktır ve yakındır. Carullah yeni bir eğitim öğretim müfredatı konusunda lafla yetinmeyip 1946 yılında Hindistan’da basılan *el-Camiatu’l- İslamiyyeti’l-İlmiyye* adlı eserinde dini ve fen bilimlerinin birlikte ve bunların nasıl okutulacağı ile ilgili ıslahat programını bastırmıştır. Ancak rahatsızlığı nedeniyle düşüncelerini pratiğe geçirememiştir.⁵⁰ Ayrıca Carullah, kadınların eğitimine önem verilmesi gerektiğini de vurgulamıştır. O, erkeklerin rahatı, çocukların terbiyesi, ailede mutluluk, devletin kuvveti, insanlığın devamı ve İslam dünyasının gelişmesini kadının eğitilmesine bağlamaktadır.⁵¹

Özetle, son iki asırda ortaya çıkan dini yenilenme hareketinin bütün temsilcileri gibi Carullah’ın da hedefi Müslümanları uyandırmak, taklit hastalığına dikkati çekmek ve ondan kurtarmaktır. Bütün bu işleri yaparken doğru teşhisin üzerinde durmaktadır. Çünkü Müslümanlar arasında, değişik cereyanların etkisiyle, hastalığın sebebini dine yükleyenler olmaktadır. O, buna şiddetle karşı çıkarak İslam dünyasının geleceğini, kadınların ve onların terbiye ettiği çocukların eğitiminde görmektedir. Ailesinde iyi bir eğitim alıp okullarda da bunu devam ettiren bir çocuk, şüphesiz taklitten uzak olur. Devletin ve milletin uğrunda çalışır ve her yönden ilerlemesi için bütün gayretlerini gösterir. Carullah’a göre bu konulara önem verildiği takdirde gelecekte İslam dünyasının haritası ve rengi değişik ve gelişmiş olacaktır. Kendisi; Çin, Afganistan, Hindistan, Finlandiya, Almanya, Türkiye, İran, Irak, Suriye, Lübnan, Suudi Arabistan, Japonya ve Mısır gibi ülkelerde ilmi çalışmalarda bulunmuş ve toplantılara katılmıştır.

1.1.2.Kazan Bölgesi Islah ve Tecdit Hareketi İçindeki Yeri

Avrupa ülkelerinde sosyal, siyasi ve teknolojik alanda meydana gelen gelişmeler kendi içinde olduğu kadar Şark’ta da etkili olmuştur. Müslüman aydınlar, İslam âlemini felaha kavuşturacak, ilimde, dinde, fende, sosyal hayatta yaşadığı buhranlara derman olacak çözümler üretmeye çalışmışlardır. Bu çabalardan biri de Kazan merkezli İdil boyu dini uyanış hareketidir. Kazan’da 1794’te üniversite kurulması, 1797’de matbaanın açılması ilmi faaliyetlerin canlanmasında etkili

⁵⁰ M. Carullah, "el-Camiatu’l- İslamiyyeti’l-İlmiyye", *İslamiyat*, ss. 187–194.

⁵¹ M. Carullah, *Hatun* (Hazırlayan: Mehmet Görmez), Kitabiyat, Ankara, 1999, s. 49.

olmuştur.⁵²

İdil-Ural bölgesinde başta dini düşüncede yenilenme talepleriyle kendini bulmuş olan bu hareket, daha sonra siyasi, kültürel bir boyut kazanmıştır. Dini anlayış ve eğitim sistemi ile ilgili görülen eksiklikler, şikâyetlere neden olmuştur. Bu şikâyetler daha çok Buhara ve Semerkand medreselerini görmüş, bunun yanında medreselerde okutulan kitapların dışında farklı zihniyetlerle tanışmış kimseler tarafından dillendirilmiştir. Yabancı eserlerden ve ıslah düşüncesini savunan yazarlardan yapılan çeviriler, Tatar ilim dünyasının ufkunun açılmasına yol açmıştır. Ayrıca Batılı okullarda okuyan öğrenciler ülkelerine döndüklerinde tecdit fikrinin doğal birer savunucuları oluvermişlerdir. Tatar ceditçileri, Batı tarzı okulları tanıdıkça medreselerdeki eğitim sisteminin değişmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu okullar marifetiyle İslam toplumunun uyanışını sağlayacaklarını düşündükleri için Batı tarzı okullarla medreseleri kıyaslama yoluna gitmişlerdir. Bu okullar eğitim kurumlarının ıslahı konusunda ceditçilik hareketine model olmuştur. Muhammed Abduh ise güçlü bir yönetim ve sermaye olmadan okulların başarısının zor olduğunu, aynı şekilde Mısır ve Osmanlı'da Batı tarzı okulların açıldığını ve bunların bırakın ilerlemeyi, gerilemeyi dahi durduramadıklarını söylemektedir.⁵³ Tatar ceditçileri, dini alandaki ıslahla eğitim alanındaki ıslah düşüncesinin birbirini tamamlayacağı fikrindeydiler.⁵⁴ Bunun için dinin kendisini ıslah etmek gibi bir düşüncede değil, Müslümanların zihinlerinin yenilenmesi gerektiği konusunda hemfikirdiler. 1905 yılında Rusya'da meydana gelen ihtilaldan sonra ceditçilik hareketi sosyal, siyasi ve kültürel bir boyut kazanarak toplumun tabanına yayılmıştır.

Tatar Ceditçilik hareketi, dini ve eğitim olmak üzere iki yönde gelişmiştir. Birincisi dini düşüncede yenileşme, ikincisi ise eğitimde yenileşmedir. Ceditçiliğin dinde yenileşme ve eğitimde yenileşme olarak adlandırabileceğimiz bu iki boyutu, hareketin temsilcilerinde de aynı karakteristiği göstermektedir. İsmail Gaspıralı, Şihabbüddin Mercani (ö.1889), Alimcan Barudî (ö.1921), Rızaeddin b. Fahreddin (ö.1936), Ziyaeddin Kemali (ö.1942), Abdürreşit İbrahim (ö.1944), Musa Carullah

⁵² İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, ss. 21-22.

⁵³ Muhammed Abduh, "Ümmetin Geçmişi, Hali ve Hastalıklarının Çaresi", *Urvet'ul- Vüska*, ss. 91-93.

⁵⁴ M. Carullah, *Edebiyat-ı Arabiyye*, ss. 40-43 ve 65-66.

Bigiyef (ö.1949) bu yenilikçi isimlerin önde gelenlerindedir.⁵⁵ Tatar ceditçileri İslam dünyasından çok farklı kaynaklardan etkilenmişlerdir. İbn Teymiye, Reşid Rıza, Şah Veliyullah Dihlevi, Muhyiddin ibn Arabî ve Muhammed Abduh bunların başlıcalarıdır.

Tatar ceditçilerinin eserlerinde yoğun olarak ele aldığı konu başlıkları: Akıl-vahiy ve ilim-dini uzlaştırma, Kelam ve İlm-i Tevhidin birbirinden ayrılması, ilahi rahmetin umumiliği, içtihad ve taklit, Türkçe hutbe, mezhepler arası telif ve kadının sosyal konumudur. Ceditçilik düşüncesi, bir yandan Rus yönetiminin baskıları, diğer yandan bu yenilik hareketinin halkın Ruslaşmasına yol açacağını ileri süren Kadimcilerin muhalefetiyle karşılaşmıştır. 1905 yılındaki ihtilalinden sonra Rus yönetiminin tanıdığı özgürlükler çerçevesinde sosyal, siyasi ve kültürel bir boyutta faaliyetlerini genişleterek devam ettirmiştir. Bu hareket yenilik taraftarlarının 1917 Bolşevik, ihtilalinden sonra kadimcilerin sert muhalefeti ve sonrasında Rus hükümetinin ceditçileri tutuklatmasıyla başarısızlığa uğramıştır. Bundan sonra ceditçilerin çoğu Rus yönetiminin baskıları altında hayatlarını devam ettirmişlerdir. Ancak Musa Carullah Bigiyef, gibi yurt dışına kaçabilen ceditçiler, fikirlerini buldukları yerlerde ifade etmeye devam etmişlerdir.

1.2. KELAMİ YENİLENME ve MUSA CARULLAH

1.2.1. Yeni İlm-i Kelamın Lüzumu

İslam düşünce dünyasında kendine has metotlarıyla varlığını sürdüren Kelam ilmi, medreselerin gözde derslerinden biriyken diğer İslam ilimlerinde gündeme gelen muhteva ve metot değişikliklerinden nasibini almıştır. Kelam ilmindeki metot değişikliğinin temelinde Batı'da bilim ve kültür alanında meydana gelen gelişmeler ve bunun yanında İslam'a yöneltilen eleştiriler yatmaktadır. Maddi hastalıklarımızı nasıl tedavi ediyorsak, manevi sıkıntılarımızın da aynı şekilde iyileştirilmesi gerekmektedir. Kelam ilmi de tıpkı tıp ilmi gibi yaşayan insanın problemlerine hitap etmek mecburiyetindedir. Tıp ilmini şu anki mevcut toplumun hastalıklarını göz önüne almadan realiteden uzak bir biçimde yürümesini nasıl tasavvur edemezsek,

⁵⁵ Mustafa Akman, *Musa Carullah Bigiyef'i Okumaya Giriş*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 17-18.

Kelam ilminin de toplumun inanç problemlerini dikkate almadan yürümesini tasavvur edemeyiz. İslam ilimlerinin teşekkül devri iyi incelendiği takdirde bu ilimlerin ‘hayatın içinden, hayatla beraber, hayata paralel’ gittikleri görülmektedir. İslami ilimler, akademikleşip teorik hale geldikten sonra hayattan kopmuşlardı.⁵⁶ Söz konusu Kelam ilminin kendini yenileyememesi, dolaylı olarak bu ilmin fonksiyonunun azalmasını da beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı Kelam âlimleri yeni karşılaşılan problemleri tespit ve yeni metotlarla sorunları giderme gayretinde olmuşlardır.

Batı’nın bilim alanında geldiği mesafeyi gören ve İslam toplumlarının mevcut durumlarından rahatsızlık duyan, az da olsa, İslam âlimleri Kelam ilminde yenilenme ihtiyacı olduğu hususuna değinmişlerdir. Abdullatif Harputi (1842–1914), Filibeli Ahmed Hilmi (1865–1914), İzmirli İsmail Hakkı (1868–1946), Muhammed Abduh (1849–1905), Seyyid Ahmed Han (1817–1918), Şibli Numani (1857–1914), Şah Veliyyullah (1703–1762) gibi Kelam âlimleri bu dönemde Kelam ilmini hayatın içine dâhil edecek çözüm arayışları içinde olmuşlardır.

Yeni bir Kelam tezini eserlerinde işleyen Kelamcılar, klasik Kelamın güncelliğini kaybeden konularının yerine yeni sorunların Kelam kitaplarına dâhil edilebileceğini; bunun için modern ilmin verileri iyi tahlil edildiği takdirde İslam’ın hükümlerine ters bir durumun ortaya çıkmayacağı görüşündeydiler. Kelam’ın konularını sadece iman esaslarıyla sınırlandırmak yerine daha geniş bir muhtevaya sahip olması ve dinin sosyal, siyasi ve ahlaki yönlerini kapsaması fikrini savundular.⁵⁷

Yenilikçi Kelam âlimleri, klasik dönem eserlerinden farklı olarak konu diziminde ve konuların işlenişinde bazı değişikliklere gitmişlerdir. Akıl-vahiy konusuna ağırlık vermiş ve aklın tek başına yetemeyeceğini iddia etmişlerdir. Materyalist, ateist ve pozitivist akımlara karşı Allah’ın varlığı konusuna önem vermiş ve bu akımlara karşı anti tez geliştirme yoluna gitmişlerdir. Bu dönemde Kelam eserlerinde görülen bir diğer değişiklik de yeni konulara yer verilmesidir. ”İnsan hakları, kadının sosyal konumu, İslam’ın diğer dinlerle mukayesesi, ibadetlerin

⁵⁶ M. Saim Yeprem, “Açılış Konuşması”, *Kelam’ın İşlevselliği ve Günümüz Kelam Problemleri* (Sempozyum), DEÜ. İlahiyat Fak. Yayınları, İzmir, 2000, s. 10.

⁵⁷ M. Sait Özervarlı, *Kelam’da Yenilik Arayışları*, s. 57; Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, s. 355.

lüzum ve gayesi” gibi hususlar yenilenme dönemi Kelam eserlerinde çokça işlenmiştir.⁵⁸ Musa Carullah, dinamik bir din anlayışının İslam toplumuna hâkim olması için çağdaşı Kelam âlimlerinin dertlendiği konulara değinmiş ve bu hususlarda yazılar yazmıştır. İkinci bölümde detaylı olarak aynı konulara yer verildiğinden bir iki başlık halinde Carullah’ın yeni Kelam konularıyla ilgili fikirlerine kısaca değineceğiz. İslami ilimlerin hemen hemen hepsinde Türkçe, Arapça elliye yakın eser bırakan müellifin,⁵⁹ Kelam âlimi olmamakla beraber Kelami konulara bakışı ve Kelamcılara yönelttiği eleştiriler incelemeye değerdir. Eserlerinde Kelamcıları keskin bir dille eleştirmesine rağmen Kelami konularda görüşlerini ifade ederken kendisi de Kelam yapmaktadır. Aşağıda değinmiş olduğumuz Kelami yenilenme süreci ve Carullah’ın Kelamcılara yönelttiği eleştiriler ve eserleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde bir paralellik olduğu göze çarpmaktadır. Kelamın yenilenmesi konusunda önde gelen isimlerle çağdaş olduğunu da göz önüne aldığımızda Carullah’ın yenilenme sürecine olan katkısı ortaya çıkacaktır.

Ona göre Kur’an, kendi kavramlarıyla bir bütün olarak anlaşılmalıdır. Kur’an ayetleriyle kâinat ayetleri arasında bütünlüğü Müslümanlar yakaladıkları zaman düzlüğe çıkacaklardır. Müslümanlar akıllarını ve kalplerini doğru bir şekilde besleyebilir ve iman-amel dengesini sağlıklı işletirlerse gerçek mutluluğa erişeceklerdir. Carullah iman-amel arasında sıkı bir ilişki kurmaktadır. Onun kurduğu bağ Ehl-i Sünnet’in ve diğer itikadi mezheplerin görüşlerine benzememektedir. Bigiyef’e göre iman ve amel arasında güçlü bir bağ vardır. Zira kalpte karar kılınmış iman, insanın ahlak, amel ve bütün hareketlerine tesir ederek akıl ve kalpte kökleşir ve onu hayra sevk edip kötülükten alıkoyan bir nur olur. Başka bir deyişle iman güzel ahlak, manevi temizliğin ruhudur, kaynağıdır. Ona göre amel imandan hariç olamaz. Bilakis amel müminin ne kadar mümin olduğunu gösteren bir aynadır. Çünkü “La ilahe İllallah Muhammedu’r- Rasulullah” kelime-i tayyibesini söyleyen kimse İslam dairesinin dışına atılamaz, kâfir olamaz. Belki günahkâr, imanı zayıf birisi olur.

⁵⁸ M. Sait Özervarlı, *age.*, ss. 132–144.

⁵⁹ Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah*, ss. 137–138.

Carullah'a göre akıl; düşünen, anlayan, her türlü hakikati, müspet ve menfi hükümleri, iyi veya kötü fiilleri kavrayan⁶⁰ iman ve vicdanının sayesinde bunların en iyisini seçen Allah tarafından insana bahşedilen bir güç, üstünlük, lütuf ve ilahi bir hüccettir.⁶¹ Carullah, akıl ile vahyin artı-eksi gibi iki kutupta yerleşmiş ve birbirleriyle devamlı mücadele eden, çelişen bir yapı olduğu iddiasının bir vehimden ibaret olduğunu ispatlamaya çalışır.⁶² Ona göre akıl ve şeriat can-ciğer dosttur ve akıl şeriattan şeriatta akıldan razıdır⁶³ Hz. Peygamber'den sonra peygamber gelmeyeceğine göre akıl, nebi görevindedir. Ayrıca aklın bu görevi hakkıyla yerine getirebilmesi için hür olması gerekir. Ona göre akılla ilim ve vahiy çelişmez, tam tersi birbirini bütünlür. Yazar, Kelamcılarının düşüncelerini savunurken akli sorular sorduklarını ancak cevapları aynı şekilde akıl süzgecinden geçirmeden verdiklerini iddia etmektedir.

İşlevsel bir Kelam oluşturma çabaları birkaç kişiyle ivme kazanmıştır. Ancak söz konusu birkaç bireysel çabanın ardı getirilemediği için bu hızlı çıkışın arkası gelmemiştir.⁶⁴ Bu boşluk ancak son yıllarda ülkemizde üniversitelerin Kelam anabilim dallarınca ortaklaşa düzenlenen koordinasyon toplantılarıyla Kelam ilminin metodolojisi, işlevselliği üzerine tebliğler sunulmakta, müzakere çalışmaları yapılmaktadır. Bu toplantılarda Kelam ana bilim dalının genel problemleri ve bölgesel meseleler üstünde düşünceler geliştirilmektedir. Üniversiteler arası lisans ve lisansüstü düzeyde işlenecek müfredatlar üzerinde değerlendirmeler yapılmaktadır.

1.2.2. Kadının Sosyal Konumu ve Aile

Modern dünyada tüketim ekonomisinin bir parçası haline getirilen kadın, tarih boyunca da erkek egemenli toplumlarda ezilen olmaktan kurtulamamıştır. Bu durum yalnız Müslüman toplumlarda değil, diğer medeniyet, din ve toplumlarda da maalesef pek değişmemiştir. Hind hukukuna göre kadın, hiçbir hakka sahip olmadığı gibi, yılandan daha kötü bir mahlûk olarak tasvir edilmiştir. İsrail hukukunda

⁶⁰ M. Carullah, *Kitabu's- Sünne; Kur'an Sünnet İlişkinine Farklı Bir Yaklaşım* (Çeviren: Mehmet Görmez), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000, s. 139.

⁶¹ M. Carullah, *el-Vasiyye fi Nakdi Akaidi's-Şia*, Kahire, 1935, s. 8.

⁶² M. Carullah, *Kitabu's- Sünne*, s. 93.

⁶³ Mustafa Sabri-M. Carullah, *İlahi Adalet Rahmet-i İlahiye Burhanları*, s. 263.

⁶⁴ A. Bülent Baloğlu, "Kelam'ın İşlevselliği Hususunda Bazı Düşünceler", *Günümüz Kelam Problemleri* (Sempozyum), s. 152.

boşanma hakkı kocanın keyfiyetine bağlıdır. Kadın, başka bir varis olmazsa ancak mirastan pay alabilir. Çin medeniyetinde ise, kadınlara isim verilmeyip sayılarla çağrılmaktadır.⁶⁵ Kadın, tarihten günümüze doğru bütün medeniyetlerde ciddi bir hakka sahip değildi. Hatta kadının insan olup olmadığı düşünürler tarafından tartışılan konuydu. İslam'ın kadın hak ve özgürlüklerine getirdiği prensipler, ancak İslam'dan önce kadının sosyal durumu ve aile içindeki yeri hususuna değinildiğinde daha iyi anlaşılacaktır.

1.2.2.1 Bedevi Araplarda Kadın

Kabilevî bir toplum sistemine sahip Cahiliye döneminde bazı olumlu örneklerin yanında, kadınları alçaltıcı nitelikte uygulamalar bulunmaktadır. Bunlar daha çok evlilik ve aile hayatıyla ilgilidir: Kız çocuğuna sahip olmanın yüz kızartıcı bir şey olarak addedilmesi, erkeklere kıyasla savaşçı olmadığı ve fakirliğe sebep olduğu gibi gerekçelerle kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğünü, İslam'ın da bunu kınadığını aşağıdaki ayetlerden biliyoruz:⁶⁶

-“*Sorulduğu zaman o diri diri toprağa gömülen kız: ‘Hangi günah(ı) yüzünden öldürüldü?’ diye.*”

-“*Onlardan birine kız çocuğu müjdelendiği zaman, içi öfkeyle dolarak yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Kızı hakaretle tutsun mu yoksa onu toprağa mı gömsün! Bak ne kötü hüküm veriyorlar!*”

-“*Evlatlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyin, onların da sizin de rızkınızı verecek olan biziz. Muhakkak ki onları öldürmek büyük bir suçtur.*”

İslam'dan önce kadının yerini en iyi yansıtacak sosyal yapı, toplumun direği ve en ufak şubesi olması hasebiyle şüphesiz aile kurumudur. İslam'dan önce Arapların aile yapısının toplumsal ve tabii aile olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Aileye kadının katılmasının şartı doğumdur. Doğum yapmayan kadının hiçbir hakkı yoktur. Bedevi Araplar konar-göçer yaşadıkları için aile yapıları da buna göre şekillenmiştir. En küçük aile, ”iyal”, bunların oluşturduğu yapıya ”al”, bunların bütününe “Hay” denilmektedir. Yerleşik Araplarda aile, *Fasile*; bir baba ve

⁶⁵ Bekir Topaloğlu, *İslam'da Kadın*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2004, ss.24–27; Süleyman Ateş, *İslam'da Kadın Hakları*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1996, ss. 7–11.

⁶⁶ Tekvir, 81/8–9; Nahl, 16/58–59; İsra, 17/31; Araplar bu âdete *ve'd* adını vermektedirler.

evlatlarından, *Fahz*; fasilelerden müteşekkildir. *Batın*; fahzlardan oluşan daha büyük bir aile tipidir. *Ammare*; bunların hepsinin oluşturduğu en geniş yapıdır.⁶⁷ Araplarda sosyal yapının eşit olmadığı, toplumun hürler, esirler ve mevali olmak üzere ayrıldığı görülür. Esirler ve mevalilerin hiçbir hakkı yoktu ancak savaşlarda büyük hüner gösteren veya zeki olanlar hürlerin haklarına sahip olabiliyorlardı. Ayrıca İslamiyet'ten önce Araplara mahsus değişik nikâh şekillerini İslamiyet men etmiştir. Zaruri haller hariç tek eşliliği tavsiye etmiştir.

Carullah, Bedevi Arapların maddi ve manevi güzelliklerine göre hatunları sınıflandırdığından bahseder: *Cemile, vadie, hussane, vesime, kasime, raia, bahire, muncibe, haride, nevar, hassane, muhsana, akır, nezur, nesur ve ğaniye* bu isimlendirmelerden bazılarıdır.⁶⁸ Bütün bu kelimelerin anlamlarına bakıldığında hatunların hürmet ve kıymetlerinin sadece güzellikleriyle ölçülmediği görülmektedir. Esasen güzellik sevginin temeli olsa da, hiçbir zaman hürmetin temeli olamaz. Muhabbet bir esas ise hürmet daha büyük bir esastır. Bedevi Araplara göre güzelliğin en büyük derecesi, kemalin en büyük gayesi bu sonuncu *ğaniye* kelimesinde yatmaktadır. Yani hatunların en büyük hürmeti süs ve ziynetten üstün olmak, süs ihtiyacı duymamaktır. Bedevi *ğaniyeler*, medeniyet dünyasının büyük salonlarında modaların esiri olmuş, büyük küçük harici süslerle ayakta duran kadın tiplerinden uzaktır. Onlar, yeryüzünün en değerli varlıklarıdır.

Musa Carullah, Bedevi Arabın hicabı bir avret perdesi olarak değil, şeref şiarı kabul ettiğini belirttikten sonra hicabın her medeniyet ve dönemde değişiklikler arz ederek devam edegeldiğini söylemektedir. Başka bir deyişle peçe hür kadınlara mahsustu. Araplarda hicap âdeti hanımların sosyal durumunu, itibarını işaret eden bir nişandı. Carullah'a göre İslam böyle bir âdeti kaldırmamışsa da açıkça vacip de kılmamıştır. Kadınlara avrat demek yanlıştır, diyen Carullah, bunun yerine hatun demek lazımdır, demektedir. Müellif, hatun kelimesini Bedevi Arapların da kullandığını söylemekte, ancak bu kelimenin Türkçeden mi Arapçaya, Arapçadan mı Türkçeye geçtiği hususunda bilgi vermemektedir. Geçmiş ulemanın, fıkıh kitaplarındaki özel halleri dışında kadına dair bir çalışmanın olmasına değinen

⁶⁷ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1997, ss. 105-111.

⁶⁸ M. Carullah, *Hatun*, ss. 19-20.

Carullah, Muhyiddin İbn Arabî'nin *Futuhât-ı Mekkiyye* adlı eserinde “Hatunun ihramı yüzündedir” başlığı altında yapılan çalışmayı da övmektedir.⁶⁹

Carullah, *Hatun* kitabında ve diğerlerinde İslam'dan önceki sosyal yapı hakkında bir bilgi vermemektedir. İslam'dan önce Arap Yarımadası'nda kadının durumuyla ilgili konu ettiğimiz olumsuz hiçbir hususa değinmemektedir. Şüphesiz müellifin bahsettiği kadın modelleri önemlidir. Ancak İslam'dan önce kadının sosyal durumunu bilmek, İslam'ın kadına verdiği hak ve özgürlükleri kavrama açısından önemlidir.

1.2.2.2 İslam'da Kadın

İslam dini, kadına insan olarak değer vermiş, yaratılıştan gelen özelliklerine bağlı farklılıkları dışında kadını erkeğe eşit kılmıştır. Aile ve toplum hayatı içerisinde kadın veya erkek diye bir cinsiyet ayırımına bakmadan muhatap, insan olmuştur. İslamiyet geldikten sonra Müslüman toplumda kadının sosyal güvenliği konusunda olumlu ilerlemeler kaydedilmiştir. Kadın daha evvel sahip olduğu sosyal konumunu muhafaza etmiş, ayrıca evlilik ve aile hayatında maruz kaldığı birçok olumsuz durumdan da kurtulmuştur.⁷⁰ Dört Halife döneminde Müslüman kadının durumu, Hz. Peygamber zamanında olduğundan farklı olmayıp, o devrin bütün özelliklerini geliştirici bir yapıda kendini göstermiştir. Kadınlar, cemiyet hayatında erkeklerden farklı bir uygulamaya tabi değillerdi. Camilere gidiyorlar, toplumsal hayatta aktif rol alıyorlar, ilim tahsili yapabiliyorlar ve evlilik öncesi damat adayıyla görüşebiliyorlardı. Kısaca, Hz. Peygamber devrinde kadının toplumda elde ettiği olumlu çizgi, O'nu örnek alan halifeler döneminde de büyük ölçüde korunmuştur.⁷¹

Sonraki dönemlerde; toplum hayatına hâkim olan İslami prensipler, yerini dünyevi değerlere bırakmaya başlamıştır. Emeviler döneminde (661-750) fetihlerle zenginleşen İslam toplumu, elde edilen toprakların sosyal ve kültürel yapısından etkilenip sosyal hayatta dönüşüm yaşamıştır. Ancak, medenî-kültürel gelişme ile kadının toplumsal durumundaki değişim ve dönüşüm arasında büyük oranda tezat

⁶⁹ M. Carullah, *age.*, ss. 12-19 ve 36.

⁷⁰ Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, Türkiye İş Bankası, Ankara 1965, ss. 10-11; Hz. Peygamber devrinde kadınların durumu konusunda geniş bilgi için bkz. Rıza Savaş, *Kadın: Hz. Peygamber Devrinde*, Ravza, İstanbul, 1991, s. 53.

⁷¹ Bkz. Rıza Savaş, *Kadın: Râşid Halifeler Devrinde*, Ravza, İstanbul, 1996.

diye yorumlanabilecek farklılaşmalar da görülmüştür. Bu dönemde önceki dönemlerden büyük farklılıklar gösteren siyasî-idarî gelenek yanında, bir kadın anlayışı ya da kadına bakış açısı da oluşmuştur. Bu kadın anlayışı, dolayısıyla, bu hayat tarzı evlilik, aile, dinî âdetler ve giyim-kuşam konularında Abbasiler vasıtasıyla İslamiyet'i öğrenen sonraki bütün Müslüman toplumlar ve devletlerde de yaygın bir gelenek halini almıştır.⁷²

Araştırmaya konu olan dönem (19. yüzyıl sonu 20.yüzyıl başı) itibariyle İslam toplumlarında konunun gündeme gelişi diğer konularda olduğu gibi Batılıların bu konudaki tavırları ve saldırılarıdır. Batı'da kadın hakları hususunda verilen haklı mücadeleyle -İslam ülkelerinde dinimizin kadına tanıdığı hürriyetleri dikkate almadan- kadının sosyal konumuna yönelik eleştiriler yapılmıştır. Dinden kaynaklanmayan bazı yanlış uygulamalar İslam'a mal edilmiştir. İslam coğrafyasında tarihten gelen bu kötü gelenek, ne yazıkki sonraki dönemlerde yaşamaya devam etmiştir. Dolayısıyla kadınla ilgili problemleri İslam'ın sırtına yüklemek doğru olmasa gerektir. Fiziksel farklılıkların toplumsal ve kültürel boyuta dönüştürülmesi hususunda İslam'ın bir emri olmadığı gibi, buna zemin hazırlayacak bir takriri de söz konusu değildir.

İslam, insanlar arasında maddi üstünlüklerin hepsini kaldırmış ve üstünlüğü "iman"a bağlamıştır.⁷³ Allah'ın indinde, insanların dünyada ve ahirette birbirlerine üstünlüğü yoktur. Zira herkes Allah'ın kuludur.⁷⁴ Ancak hayatlarını devam ettirmek için iki cinsin de birbirlerine göre farklılıkları söz konusudur. Musa Carullah, İslam'da kadın konusunun işlenirken aile ile beraber değerlendirilmesini, aile kelimesinin aynı zamanda anaların sıfatı olduğunu belirtmektedir. Aile küçük bir devlet; devlet de büyük bir ailedir.⁷⁵

Müellif, aile yapısının sağlıklı bir şekilde devamı açısından "hicap" meselesinin önemli olduğunu söylemektedir. Devletin temel yapısı olan ailenin de temeli kadındır. Dolayısıyla aileyi sağlam tutacak her türlü çalışmanın yapılması gerekir. Bunların başında kadınların eğitimi ve hicap gelmektedir. İslam ülkelerinde yaşanan sıkıntıların temelinde,

⁷² Lütfi Şeyban, *İslam Tarihinde Kadının Dönüşümü: Abbâsî Örneği*, Feriât Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 18-27.

⁷³ Hucurat, 49/13.

⁷⁴ Meryem, 19/93-95.

⁷⁵ M. Carullah, *Hatun*, s. 1.

dinin emirleriyle pratik hayatın zaruretleri arasında çıkan çatışma ve bu çatışmadan hayatın galip gelmesidir. Yani dini hassasiyetlerin bir kenara atılmasıdır ki bu da Müslümanların kalbini öldürmekte ve bünyeyi içten içe yıkmaktadır.⁷⁶ Carullah, Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında iki tür hicaptan bahsedilebileceğini söylemektedir:

1. Fiziki Hicap: El, yüz, ayak dışında bedeninin tamamının örtülmesi. Bu daha çok hanımların vazifeleridir. Saygınlık konularından birisi örtülü olmaktır. Kur'an-ı Kerim'de bu hususta Peygambere şöyle seslenilmektedir: *"Biz Kur'an okunduğu zaman, seninle ahirete inanmayanların arasına gizleyici bir örtü (hicap) çekeriz."*⁷⁷ O, peçe taksalar dahi saygınlığını kaybeden bir hatunun hicaptan nasibi yoktur. Bunun haricinde yüz örtmenin veya yüz açmanın faydası veya zararı yoktur, örften başka bir şey değildir. Hicap, ancak şeref, hürmet şiarı olabilir.⁷⁸

2. Hürmet Hicabı: Bu hicap erkeklerin ahlaki görevlerindedir. Hanımlara her şartta gerekli hürmeti göstermek, haklarına riayet etmektir. İslamiyet'te örtünmenin esası hanımların hakları, saygınlıkları ve şerefleridir. Asla fitne korkusu değildir. İslam sosyal ortamlarda, okullarda, ilmi topluluklarda hanımların ve kızların yüzleri açık olarak bulunmalarında sakınca görmemiştir. Hanımların ilmi ve sosyal faaliyetlerden mahrum kalmalarına sebep olan İslam'ın bir emri bir prensibi de yoktur.⁷⁹ İnsanların yasakçı tavırları, yanlış kabuller bazı güzel prensiplerin önüne geçmiştir. Aşırı kıskançlıkları sebebiyle Hac'da bile hanımların yüzlerini örtmeye çalışan erkekler, şeriatın caiz ve mubah gördüğü birtakım davranışları yasaklama yoluna gitmişlerdir. Mesela hanımların mescide girmeleri; Resulullah'ın vefatından sonra *"Eğer peygamber kadınların kendisinden sonra mescitlerde neler ihdas edeceklerini bilseydi, mescitlere girmelerini yasaklardı"* diyerek muhalefet etmişlerdir.⁸⁰

Musa Carullah, hükümleri iki kısma ayırmaktadır:

⁷⁶ M. Carullah, *age.*, ss. 33–34.

⁷⁷ İsra, 17/45.

⁷⁸ M. Carullah, *age.*, s. 45.

⁷⁹ Buhari, İlim, 36; Müslüman kadınlar, Peygamberin huzuruna varıp "erkekler her zaman yanınıza gelip ilim öğreniyor, bilmediklerini öğreniyorlar. Biz onlardan fırsat bulup yanınıza gelemiyoruz. Bize zaman ayırın" demişler. Peygamber de onlara bir gün ayırmıştı. Bu hadis kadınların dini problemleri sormaları ve bu konularda erkeklerle konuşmalarına cevaz verenlerin delilidir.

⁸⁰ M. Carullah, *İslam Şeriatının Esasları* (Hazırlayan: Hatice Görmez), Kitabiyat, Ankara, 2002, ss. 42–43.

-Ahkâm-ı İbtidaiye: sabit, değişmeyen, genel, süreklilik arz eden ve herhangi bir hususa tabi olmayan hükümlerdir. Malın ve canın korunması,⁸¹ zaruri ihtiyaçlarla ilgili hükümler...

-Ahkâm-ı Vifakiye: zaman-mekâna, toplumsal yapı ve şartlara göre değişiklik arz eden değişebilen hükümlerdir. Diğer bir ifadeyle zamanın, mekânın hallerine göre kabul edilen ve herhangi bir mefsedeye yol açmadıkça uygulanmasında sakınca yoktur. Kölelik, hicap vb. Semavi şeriatların her birinde hicaptan söz etmek mümkündür. Hanımların hicabı da ahkâm-ı vifakiyedendir. Hicabın da çeşitleri vardır:

- ✓ *Burka:* yüzün tamamını örter. Hatunlara mahsustur.
- ✓ *Kına:* müşterektir.
- ✓ *Nikab:* iki gözden biri açıktır, yüzün tamamını örtmez.
- ✓ *Lifam:* gözler açık, örtü burnun üzerinde olursa
- ✓ *Lisam:* burun açık örtü ağız üzerindedir.
- ✓ *Humar, nasif, cilbab, muaccer ve rida:* Yüzü hiçbir şekilde örtmez ise

bunlardan biriyle isimlendirilir.⁸²

Toplumların yapısı, zamanın mekânın durumu gibi etkilerle hükümler değişebilmektedir. Bugün bizim gözümüze adaletsiz gibi görünen bir hüküm, belki zamanında makbul ve geçerli olmuştur. İslam şeriatı toplumun adetlerine, yapılarına göre vifaki hükümleri kabul ederse de adalet ve hakkaniyete aykırı adetleri, düzenleri kabul etmez.⁸³ Carullah'a göre, İslamiyet'in diğer dinlere olan üstünlüğü Allah'ı tanımadan sonra kadınlara saygıyı emretmesidir. Musa Carullah, ümmetin medeniyet, bilim, fen sahalarında gerilemesini kadın ve kızların ruh ve akıl dünyalarının gelişmemesine bağlamakta, bundan dolayı da Müslümanların hayatın her sahasında gerilediğini söylemektedir.⁸⁴ Allah'ın yeryüzünde insanı halife kılması demek, aynı zamanda yeryüzünü emrine vermesi, bütün ihtiyaçlarını tabiatın temin ederek ailene sarf et anlamındadır.⁸⁵ Ancak burada Carullah'ın "halife" kelimesini erkeklere nispet etmesi kelimenin müzekker olması sebebiyledir. Yazar,

⁸¹ Nahl, 16/90; A'raf, 7/199.

⁸² M. Carullah, *Hatun*, s. 35.

⁸³ M. Carullah, *age.*, s. 44.

⁸⁴ M. Carullah, *age.*, s. 122.

⁸⁵ M. Carullah, *İslam Şeriatının Esasları*, ss. 21-22.

yeryüzündeki fesadı da aynı şekilde erkeklere yüklemiştir⁸⁶ bize göre bu görüşünde isabetli olamamıştır.

Carullah'a göre, yüz örtüsü Arab'ın güzel bir âdetidir. İslam, geldikten sonra bu âdeti kaldırmamıştır. Ancak yüz örtüsünü vacip de kılmamıştır.⁸⁷ Burada "görünen kısımları müstesna" lafzında el, ayak ve yüz ifadeleri anlaşılmıştır. Kur'an, kadın hakkında hükümlerini apaçık bildirmiştir.⁸⁸ İslam'da kadınları; sosyal, ekonomik, kültürel hayatta kısıtlayan dini bir emir olmadığı gibi, aksine Kur'an müminlerden bu çerçeveyi genişletmelerini istemiştir. Yüce Allah Kur'an'da insanların çalışması hakkında şöyle buyurmuştur: "*İnsan için ancak çalıştığı şey vardır. Onun çalışması muhakkak görülecek ve sonra en uygun karşılık verilecektir*"⁸⁹ Çalışma konusundaki bu gibi genel buyruklar yanında Peygamberimiz zamanında yaşamış birçok seçkin kadınların sosyal alanda faaliyet gösterdiklerini biliyoruz. Kadınlar, savaflara katılıp dövüşen askerlere yardım etmişlerdir. Peygamberimiz zamanında bazı siyasi ve dini anlaşmalarda kadınların da bulduklarına tanık olmaktadır. Ayrıca Hz. Aişe'nin birçok fetva verdiğini de bilmekteyiz. Yine fetva veren seçkin kadınlardan Hz. Fatma, Ebu Bekr'in kızı Esmâ ve Ümmü'd-Derda'nın isimlerini sayabiliriz. Bütün bunlara rağmen Müslümanlar; bu çizgiyi genişletmemiş, maalesef İslamiyet öncesi düşünceler, Müslüman toplumlarda İslam formuna bürünerek devam etmiştir. Müslüman toplumlarda görülen bazı ahlaki zaafılar da bu tür düşüncelerin yaşamasına ve kökleşmesine zemin teşkil etmiştir. Kadının hicabına yönelik hükümlerde müellife göre herhangi bir problem yoktur. Carullah'ın ifadesiyle

"İlmin ve imanın aydınlığında fitne olmaz. Varsa fitne, erkeklerin gözlerinde, kalplerinde ve dillerinde bulunur. İlle de tedbir almak gerekiyorsa erkeklerin gözlerine nikap, kalplerine adap, dillerine ikap lazım gelir."⁹⁰

Özetle Carullah Bigiyef, hicabın yalnız hanımlara mahsus olmadığını, kadın ve erkek ikisinin de iffetin değerini bilmesi halinde toplumda fazilet ve huzur hâkim olacağını vurgulamaktadır. Eğer kadınlar iffetin değerini bilmiyorsa yüz perdesinin de hiçbir kıymeti olmaz; kadın biliyor da erke bilmiyorsa hicap bu durumda zorunlu

⁸⁶ Bkz. Bakara, 2/30; M. Carullah, *Hatun*, s. 18.

⁸⁷ Nur, 24/31; Ahzab, 33/59.

⁸⁸ Mücadele, 58 /1.

⁸⁹ Necm, 53/39-41

⁹⁰ M. Carullah, *age.*, s. 41.

ve faydalı olur. Nitekim Kur'an-ı Kerim'deki ilgili ayetlere bakıldığında hitabın kadınlara değil, erkeklere olduğu aşikârdır. Nahiv ve belagat kurallarına göre perde arkasından istemekle emredilenler erkeklerdir. Dolayısıyla buradaki emir ve yasaklar erkeklerdir. Hiçbir ayette kadınlara doğrudan emir yoktur. Buradan hicabın sadece hatunlara farz olduğunu söylemek ne kadar doğru olur? İslamiyet, Kâbe ve mescitlerde, okullarda kızların yüzlerini açarak bulunmalarını yasaklamamıştır. Ancak Allah, insanı fuhşiyata götürecektir her türlü davranıştan sakınmalarını emretmiştir.⁹¹ Carullah, İslam toplumlarında kadın konusunda ortaya çıkan yanlış düşünce ve uygulamaların İslam'ın kendisinde aranmasını insaf dışı olarak değerlendirmektedir. Kadının hicabına yönelik hükümlerde Carullah'a göre herhangi bir problem yoktur. Problem olan ise tarih içinde bu hükümlerin uygulanış biçimi ve hükümlere yüklenen hikmetlerdir. Bazı İslam bilginleri hicap ile ilgili bütün emir ve yasakları "fitne korkusu" gibi mevhum hikmetlerle izah etmektedirler. Carullah'a göre kadının hicabına yönelik bütün hükümlerin sadece erkekleri fitne ve fesada düşmekten alıkoymak için vazedildiği söylemini Allah'ın adaleti ile izah etmek mümkün olmaz. Ayrıca Carullah, fıkıh kitaplarında kadınlara ait bir bölümün olmamasını büyük bir eksiklik olarak görmektedir.⁹² O, kadınların şahitliği, miras hakkı ve eğitim hakları gibi hususlarda dinin engelleyici bir hükmünün olmadığını açıkça ifade etmektedir.

Carullah kadın konusunda yaşanan sıkıntıların temelinde erkek ve kadının estetik anlayışı, güzellik değerlendirmelerinde yattığını ifade etmektedir. O, kadının estetik anlayışının üstünlüğünü şöyle ifade etmektedir:

"Kadınların güzellik anlayışı erkeklere nispetle daha âli ve iffetlidir. Kadınlar erkekte kuvvet gibi, şecaat gibi, akıl ve maharet gibi manevi güzelliklere daha fazla önem verir; fiziki güzelliğe ve şekle o kadar önem vermezler. Oysa erkeklerin kadınlarda aradığı ilk şart fiziki güzellik ve harici süslerdir. Erkekler kadınlar kadar manevi güzellikten haz almazlar, onlara nispeten bu zevkten mahrumdurlar. Medeniyet dünyasının bu kadar moda müptelası olması, hanımların süse ve süs eşyasına sınırsız derecede rağbet etmesi, aslında erkeklerin günahıdır. Nitekim bütün modaların, büyük küçük bütün süs eşyasının mucitleri erkeklerdir. Eğer erkekler manevi cemalden, edebi kemalden haz alsalardı böyle olmazdı"⁹³

⁹¹ A'raf, 7/33; Nahl, 16/90.

⁹² M. Carullah, *Hatun*, ss. 7-8.

⁹³ M. Carullah, *age.*, s. 18.

Devamında ise o, dünyadaki fesadı, meleklerin diliyle erkeklere nispet etmiştir.⁹⁴ Carullah, kadim din ve kültürlerde yer bulmuş olan “kadınlar erden yaratıldı” anlayışının İslam kültürüne geçmiş şekli olan “Havva Âdem’in sol kaburgasından yaratıldı” ibaresinin dinimizin temel öğretileriyle ters düştüğünü ancak müfessirlerin bu konuda gerekli dikkat ve önemi göstermediklerini belirtmektedir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Her kim Allah’a ve ahret gününe iman ediyorsa, bir durumla karşılaştığında ya hayır konuşsun ya da sussun; kadınlara iyi muamele edin; çünkü kadınlar kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri ve hassas tarafı üst tarafıdır. Düzeltmeye kalkışırsanız kırarsınız, tamamen terk ederseniz eğri kalır. Kadınlara hayırla muamele edin.”⁹⁵ Kadınlara iyi davranmak, haklarına saygı göstermek anlamındaki bu hadisin vurgusu yaratılışa değildir. Hz. Peygamber’in dilinden Allah’a ve ahiret gününe iman eden bir mü’minin ailevi meselelerde takınması gereken tavır hayır konuşmak ve susmak olarak işaret etmektedir. Kaburga kemiğinden kasıt kadınların yapısıdır.⁹⁶

⁹⁴ Bakara, 2/30; Nahl, 16/88.

⁹⁵ Müslim, *Rada*, 17, 18; Buhari, *Enbiya*, 64, 2.

⁹⁶ Bkz. Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur’an* (Sistemik Kur’an Fihristi), Fecr Yayınevi, Ankara, 2001, ss. 37-38 ve 478; M. Carullah, *Hatun*, ss. 117-118.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSA CARULLAH'IN KELAMİ GÖRÜŞLERİ

2.1. İMAN MESELESİ

2.1.1. İman-Amel Kavramı

İslam bilginlerinin sözlükte ittifak ettikleri anlamıyla İman, tasdik etmek demektir.⁹⁷ Haber verenin haberine, hâkimin hükmüne samimiyetle ve kesinlikle inanmak; haber ve hükmün doğruluğunu tasdik etmektir. Mümin de habercinin haberini tasdik edip onun doğru olduğuna inanan kimseye denir.⁹⁸

Terim olarak İman, Allah'a, Muhammed (s.a.v)'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna; O'nun Allah'tan getirdiklerinin gerçekliğine şeksiz şüphesiz inanmak, bunların doğruluğunu kalben kabul edip onu tasdik etmektir.⁹⁹ Sözlükteki 'iman' genel bir anlam, şeriattaki 'iman' ise özel bir anlam içermektedir. Her şeyden önce şunu ifade etmeliyiz ki, yukarıda ifade ettiğimiz iman tanımı Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu tarafından benimsenen, kabul edilen bir tanımdır. Bu hususta itikadi mezheplerin hepsinin aynı fikirde olduğunu söylemek mümkün değildir. Mutezile, Hariciler ve Şiiler imanın "kalple tasdik dille ikrar ve uzuvlarla amel" olduğunu savunurlar.¹⁰⁰ Bu tanımlamaya göre, bir kimse, Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği mesajın hükümlerini kalbiyle tasdik, diliyle ikrar edip amelleriyle de yerine getirmelidir. Amelleri yerine getirmeyen kimse, Harici ve Rafiziler'e göre kâfirdir. Mutezile'ye göre ise, ne kâfir ne de mümindir; bilakis fasıktır.¹⁰¹ İmam Şafii ve İmam Malik gibi İslam âlimleri imanın kalple tasdik dille ikrar ve organlarla amel etmekten ibaret olduğunu söylerler. Ancak Mutezile, Harici ve Rafizilerden farklı

⁹⁷ Fahreddin Razi, *Kelam'a Giriş (el-Muhassal)* (Çeviren: Hüseyin Atay), AÜİF Yayınları Ankara, 1978, s. 243; Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-Akaid)*, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1991, s. 276; Ebu Mansur el-Maturidi, *Kitabu't-Tevhid* (Tercüme: Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları, Ankara, 2002, s. 495.

⁹⁸ Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 276; Ömer Nesefi, *İslam İnançının Temelleri* (Hazırlayan: M. Seyyid Ahsen), Otağ Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 59.

⁹⁹ Ömer Nesefi, *İslam İnançının Temelleri*, s. 59, Fahreddin Razi, *Kelam'a Giriş (el-Muhassal)*, s. 243.

¹⁰⁰ A.Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul, 1997, s. 24; Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam*, Tekin Yayınları, Konya, 1998, s. 11.

¹⁰¹ Ömer Nesefi, *İslam İnançının Temelleri*, s. 65; Fahreddin Razi, *Kelam'a Giriş*, s. 244.

görüştür. Onlar, amel etmeyenin kâfir olmayacağını fakat amel eden birisinin imanının kâmil olacağı görüşündedirler.¹⁰² Maturidi ise, imanın kalbin tasdikinden ibaret olduğunu açıklamaya ve ispat etmeye çalışmaktadır.¹⁰³ Maturidi'ye göre imanın yeri kalptir. Dil ile söyleyip kalpte yer bulmayan kimse münafıktır.

Ebu Hanife, Pezdevi ve bazı Ehl-i Sünnet âlimleri, bir kimsenin inandığını kalbiyle tasdik ettikten sonra, diliyle ikrar etmesinin de gerektiğini söylemişlerdir.¹⁰⁴ Onlara göre iman, kalple tasdik dille ikrardır. İman, insanın yaratıcısıyla kurduğu bağın gereği olarak belli hareketleri yapmaya mükellef kıldığına ilişkin farkındalığıdır. İnsanın bu imana uygun hareket etmesinin nedeni, Rabbine karşı konumunu tanımlamış olmasıdır. Dolayısıyla konumuna göre davranmak onun için gayet tabiidir.¹⁰⁵

Sözlükte amel; fiil, hareket, iş ve meslek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁶ Bazı dil ve usül ehli amelin bir amaç gözeterek yapılan fiil olduğunu belirtirken, diğer bir kısmı ise kalp, ağız ve el gibi organların hareketleri dâhil bütün fiilleri amel olarak kabul etmektedirler. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre amel, insanın yapmış olduğu iyi veya kötü fiillerdir.¹⁰⁷ Mutezile, farz ve vacibi amel kategorisinde değerlendirirken; Hariciler nafileleri de amel kabul etmektedirler.¹⁰⁸ İmam Şafii, İmam Malik gibi bazı İslam bilginlerine göre amel, imandandır.¹⁰⁹

Musa Carullah Bigiyef'in iman-amel konusundaki görüşleri İmam Şafii, İmam Malik gibi Sünni âlimlerinkiyle paralellik arz etmektedir. Bigiyef:

“İman hak itikattan, faydalı amellerden, pak hissiyattan, yani bunların toplamından ibarettir”

demektedir. Bu tanımda dikkati çeken nokta itikadın hak olmasıdır. Çünkü itikat insanın ahlakını ve amellerini etkiler. Diğer bir ifadeyle ahlak ve amelin kaynağı itikattır.¹¹⁰

Carullah Bigiyef, imanın Kelam usulcülerince belirlenen resmîyete tabi olmadığını ifade ederken; ona göre iman, insanın kalbinde bulunan bir nur, bir

¹⁰² Ömer Nesefî, *İslam İnançının Temelleri*, s. 66–67; Ebu Yüsr Muhammed Pezdevi (Çeviren: Şerafeddin Gölcük), *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Kayihan Yayınları, İstanbul, 1980, s. 209.

¹⁰³ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, ss. 601–611.

¹⁰⁴ İmam-ı Azam, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, (Hazırlayan: İsmail Kaya) Madve Yayınları, İstanbul, 1984, ss. 50–51.

¹⁰⁵ Tolstoy, *Din Nedir* (Çeviren; Murat Çiftkaya), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 30–31.

¹⁰⁶ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, c. 11, s. 475.

¹⁰⁷ Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 280–281.

¹⁰⁸ Ömer Nesefî, *İslam İnançının Temelleri*, s. 65.

¹⁰⁹ Pezdevi, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 210.

¹¹⁰ M. Carullah, *Halk Nazarına*, s. 50.

hidayettir ki insanı dünyada hayra sevk edip, şerden men eder.¹¹¹ Bununla beraber o, bütün mü'minleri gölgesinde toplayacak genel bir sembol olması itibariyle imanın Kelime-i Tevhid sözünü hem kalple hem de dille söylemekten ibaret olduğunu belirtir. Carullah'a göre bu sembol gönülde gizli kalan, dilde dolaşan, yani kuru bir laftan ibaret değildir, tam tersine insanlar arasında manevi bir bağ kuran,¹¹² onun ahlakına, iş ve davranışlarına tesir ederek kâmil bir mümin olmasını sağlayan umumi bir prensiptir. İnsanı hayırlı işlere sevk eden, kötülükten alıkoyan da böyle bir imandır. Ona göre amel iyi veya kötü olmak üzere ikiye ayrılır. Sadece iyi ameller imanın bir parçası olduğu için iman da iyi amellerin kaynağıdır.¹¹³

2.1.2. İman-Amel ilişkisi

Mutezile, Hariciler ve Rafizîler imanı tarif ederken amelle arasında bir bağ kurarak ameli imanın bir rüknü, bir parçası olarak kabul etmektedirler.¹¹⁴ Bununla beraber Ehl-i Sünnet âlimleri iman amel arasında parça-bütün ilişkisi gibi olmayan bir bağ kurmaktadır. Onlara göre hem iman hem de küfür amellere yansıyabilen kalbi bir iştir.¹¹⁵

Carullah iman-amel arasında sıkı bir ilişki kurmaktadır. Onun kurduğu bağ Ehl-i Sünnet'in ve diğer itikadi mezheplerin görüşlerine benzememektedir. Onun görüşü Mutezile, Harici, Rafizî ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerine karşı eleştiri niteliğindedir. Zira kalpte karar kılınmış iman; insanın ahlak, amel ve bütün hareketlerine tesir ederek akıl ve kalpte kökleşir ve onu hayra sevk edip kötülükten alıkoyan bir nur olur.¹¹⁶ Başka bir deyişle iman güzel ahlak, manevi temizliğin ruhudur, kaynağıdır. Bununla beraber amel imanın delilidir, insanın iç dünyasını gösteren bir aynadır. Bu fikirleriyle Bigiyef; Mutezile, Hariciler ve Rafizîlerin "amel imanın parçasıdır" dolayısıyla amel etmeyen kâfir veya fasık olur ve Ehl-i Sünnet'in "amel imandan hariçtir, zaidir" görüşlerinin yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre amel imandan hariç olamaz. Bilakis amel müminin ne kadar mümin olduğunu

¹¹¹ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 51.

¹¹² M. Carullah, *İslam Şeriatının Esasları*, s. 81.

¹¹³ M. Carullah, *Halk Nazarına*, ss. 51-57.

¹¹⁴ Fahreddin Razi, *Kelam'a Giriş*, s. 244.

¹¹⁵ Lamisi, Ebu's-sena Mahmud b. Zeyd, *et-Temhid Li kavaidi't- Tevhid*, Daru'l-Garibi'l-İslami, Beyrut, 1995, s. 379.

¹¹⁶ M. Carullah, *Halk Nazarına*, ss. 48-49.

gösteren bir aynadır. Amel etmeyen de kâfir veya fasık olmaz. Çünkü “La ilahe İllallah Muhammedu’r- Rasulullah” kelime-i tayyibesini söyleyen kimse her ne kadar hayır hasenattan mahrum rezil, sefil ise de İslam dairesinin dışına atılamaz, kâfir olamaz. Belki günahkâr, imanı zayıf birisi olur.¹¹⁷ Kısaca Musa Carullah, iman hususundaki görüşleriyle mezhepler üstü bir tavır takınmaktadır. O, Kelime-i Tevhid’i söyleyen kimsenin günah da işlese kâfir olmayacağı fikriyle Ahmed bin Hanbel’in görüşlerine yakındır.

2.1.3. İmanın Artması ve Eksilmesi

İmanın artıp eksilmesi konusunda önemli olan iki görüş bulunmaktadır. İlki, ameli imanın bir parçası olduğunu kabul eden Mutezililik, Haricilik, Zeydilik ve Selefiliktir. Onlara göre iman iyi fiillerle artar, günahlardan dolayı da eksilir.¹¹⁸ İkincisi ise Ehl-i Sünnetin iman artmaz ve eksilmez görüşüdür.¹¹⁹ Onlara göre müminler Allah’ı tanımada ve imanda eşittirler, amellerde birbirlerinden farklıdır. Diğer bir ifadeyle, inananın ibadetleri sayesinde iman artmaz, günahlarından dolayı da eksilmez. Ancak iman kuvvetli veya zayıf olabilir.¹²⁰ Görüldüğü gibi imanın artıp artmayacağı probleminin temelinde amelin imana dâhil edilip edilmeyeceği meselesi yatmaktadır.¹²¹

Carullah’a göre iman- amel arasında güçlü bir bağ vardır. Bu bağ ne Mutezile, Hariciye, Zeydiye ve Selefiyye ne de Ehl-i Sünnet’in kurduğu bağa benzemektedir. Carullah açıkça “iman artar ve eksilir” demezse de yazılarında “iman-ı kâmil”, ”iman-ı noksan”, “kâmil mümin” gibi ifadeleri sık kullanmaktadır.¹²² Kelime-i Tevhid, Müslümanlar için umumi bir şiar ve imanın en büyük rükünüdür. Bu güzel sözü hem kalple hem de lisanla söyleyen bir insan İslam dairesine girmiştir. İman dairesine girdikten sonra insan çirkinlikler yapsa, günahkâr da olsa tekfir edilemez. Belki kâmil bir mü’min olmadığına hükmedilebilir. Bu güzel sözden sonra imanın en büyük rükünleri: namaz, oruç, zekât, hac... en küçüğü de eziyet verici şeyi

¹¹⁷ M. Carullah, *age.*, ss. 52–57.

¹¹⁸ A. Saim Kılavuz, *Ana hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş*, s. 34.

¹¹⁹ Fahreddin Razi, *Kelam’a Giriş*, s. 244

¹²⁰ Lamisi., *age.*, s. 71

¹²¹ Toshiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı* (Tercüme: Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İstanbul, 1984, ss. 107–119.

¹²² M. Carullah, *Halk Nazarına*, ss. 51-57.

ortadan kaldırmaktır.¹²³ Eğer bir insan Kelime-i Tevhidi söyleyerek din ve insaniyet vazifeleri olan rükünleri yerine getirirse kâmil mümin olur. İnsanların imanı, yaptıkları fiillerin niteliği nispetinde derecelenir.¹²⁴ Bu durumda din ve insaniyet vazifelerini ifa etmeyen kimsenin imanında noksanlık söz konusudur. Örneğin: Bir mümin zengin olduğu halde cimrilik yaparsa imanı azalır, noksan olur.¹²⁵ Carullah'a göre iman yalnız iyi amellerin kaynağı olmalıdır. İyi ameller de imanın kemalat derecesini arttırır. Aynı zamanda insanın doğduğu ve büyüdüğu çevre onun zihin yapısında derin izler bırakır, gönlünde iyi ve kötü idealleri şekillendirir. Bu mücadelede insan ya aşığıların aşığısına iner ya da yüksek makamlara çıkar.¹²⁶ Yani çevre, imanın kemalatında önemli bir etkidir.

Özetle Musa Carullah'a göre imanın rükünlerinin derecelerindeki farklılık, müminlerin de derecelerinin farklılığını gerektirir. Müminin yaptığı iyi ameller onun imanını arttırırken, kötü ameller de onun imanının noksanlığına sebep olur. Fakat her şeyden önce Allah'ın varlığına ve birliğine inanan bir kişi kötü amelleri sebebiyle tekfir edilemez. Ona göre iman; hak itikat, güzel amel ve pak ahlaktan ibarettir. Dolayısıyla İslam'ın istediği iman, insanı kötülükten men edip iyiliğe sevk eder. İyi fiiller imanı arttırır, kötü ameller de imanı azaltır.

Kelam kitaplarının iman bahislerine bakıldığında 'İmanın kemalatı' hususundaki münakaşalara girilmediği görülmektedir. Bunun nedeni olarak şunu söyleyebiliriz: İmanın artması ve eksilmesini kabul etmeyen İslam âlimleri imanın kemalatını da kabul etmemektedirler. İmanın artması ve eksilmesini kabul eden Mutezile ve Hariciler de konuyu pek fazla ele almamışlardır. Bunun yanında selef âlimleri iman-ı kâmil ve iman-ı noksanı kastederek imanı kalple tasdik, dille ikrar, organlarla amel olarak tarif etmişlerdir.¹²⁷ Fakat bu anlayış Mutezile, Harici ve Rafızîlerde olduğu gibi amel etmeyenin kâfir veya fasık olacağı şeklinde değildir. Onlara göre amel edenin imanı yaptıklarına göre derecelenerek kemalata doğru yükselmekte, kötülüklerden dolayı ise aynı şekilde azalmaktadır.

Carullah, yukarıda saydığımız görüşlerin hepsinden farklı düşünmektedir. O, imanın dilde dolaşan kuru laf olmadığını vurgulayarak, ameli de imanın esasından

¹²³ Müslim, *İman*, 58; Tirmizi, *İman*, 6; Ebu Davud, *Sünen*, 14.

¹²⁴ M. Carullah, *Halk Nazarına*, s. 54.

¹²⁵ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 19.

¹²⁶ M. Carullah, *age.*, s. 27.

¹²⁷ Ömer Nesefi, *İslam İnancının Temelleri*, s. 67.

saymakla beraber ahiret ve dünyada az çok insana fayda sağlayan işlerin hepsini imandan kabul etmektedir. Carullah, Hz. Peygamber'den nakledilen “*İman yetmiş küsur şubedir. En efdali ‘La ilahe illallah Muhammedu’r-Rasulullah’ kelimesi, en ednası da eziyet veren şeyi yoldan kaldırmaktır. Hayâ da imanın bir şubesidir.*”¹²⁸ Hadisini temel alarak bu şubelerin muhakkak insanın bireysel ve toplumsal hayatında faydalarının bulunduğunu belirtmektedir. Carullah, yukarıdaki hadise dayanarak iman rükünlerindeki derece farklılıklarının, müminlerin imanı için de söz konusu olabileceğini söylemektedir. Ona göre Kelime-i Tevhid, imanın ilk aşaması ve en büyüğüdür. Yani Kelime-i Tevhid, imanın başlangıç noktası olmakla beraber Hakkı tanıyan insanın irade, ahlak ve bütün hareketlerine olumlu tesir eden hak itikattir.¹²⁹ İslam’ın esas aldığı hak itikat, güzel amel, temiz ahlakın ilk nedenidir.

Umumi bir şiar olan mübarek Kelime-i Tevhid’den sonra, müminin imanının olgunluğunu arttıran rükünlerin başında namaz, zekât, oruç, hac... başta gelmektedir. Bu rükünler müminin imanını olgunlaştıran, nefis terbiyesini sağlayan en önemli faktörlerdendir. Yani iradeyi terbiye, imanı takviye maksatları dini vazifelerde muhakkak bulunmakta ve bu yönde gayreti olan insana da ışık tutmaktadır.¹³⁰ Din ve insanîyet vazifesi olan rükünleri, az çok insana fayda sağlayan amelleri yerine getiren müminin imanı, şüphesiz mükemmelliğe doğru ilerlemiştir. İmanını olgunlaştıran mümin, kötü alışkanlıklardan uzaklaşmakla birlikte sadakat, emanet, adalet vs. sahibi olur. Daha sonra mümin, yaptığı amellere göre iman noktalarından birinde yer alır.¹³¹

Özetle şunu söyleyebiliriz: Carullah’a göre iman, güzel ameli de içinde barındırdığı gibi ahlakın da kaynağıdır. Müminin işlediği ameller, onun nasıl bir mümin olduğunu gösteren bir aynadır. Ne olursa olsun Allah’a iman eden bir kişi yaptığı kötülüklerden dolayı tekfir edilemez. Bu durum onun imanının noksanlığına işarettir. Çünkü iman iyi amellerin kaynağı olmalıdır.¹³² Her amelin derece farklılığı olduğu gibi, insanlar da yaptıkları amellerine göre derece derece olurlar. Carullah’ın bu anlayışı İmam Şafii, İmam Malik gibi âlimlerin anlayışına benzemektedir. Zira

¹²⁸ Müslim, *İman*, 58; Tirmizi, *İman*, 6; Ebu Davud, *Sünen*, 14.

¹²⁹ M. Carullah, *age.*, ss. 49-51.

¹³⁰ M. Carullah, *Uzun Günlerde Oruç*, Kazan Türkleri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği Yayınları, Ankara, 1975, s. 146.

¹³¹ M. Carullah, *Halk Nazarına*, s. 51.

¹³² Ömer Nesefî, *İslam İnançının Temelleri*, s. 67; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, ss. 210–219.

onlara göre de iman artar, eksilir ve kemalata doğru ilerler. Fakat insan yaptığı amellerinden ötürü tekfir edilemez. Carullah, İman –amel bütünlüğünü savunurken tarihte bunun bazı mezheplerce iyi anlaşılmadığını söylemiş ve bugün Müslümanların yaşadığı birçok problemin temelinde bu yanlış iman anlayışının yattığını ifade etmeye çalışmıştır. İman-amel dengesinin bozulmasıyla zamanla toplumun kanaatleri de değişmiştir. İman zamanla peygamber devrinde gösterdiği tesiri gösteremez hale gelmiştir. Bu da Müslümanların ahlaki yapılarında derin yaralar açmıştır.

2.2. AKIL-VAHIY İLİŞKİSİ

2.2.1. Akıl-Vahiy-Keşf

Akıl sadece insana has olan, düşünme tarzı, anlama ve kavrama gücü,¹³³ insanın kâinatla ilişkisini tanımlamak için kullandığı kuvvetin adıdır;¹³⁴ zekâ, zihin, idrak, anlama ve kavrama gücü gibi anlamlara gelmektedir, zıttı humktur.¹³⁵ Diğer bir ifadeyle, düşünce veya duyular aracılığıyla elde edilecek şeyleri bilen ve anlayan, bilgiyi elde eden ve onu hareketlerinden sorumlu kılan bir melekedir.¹³⁶ İnsan bu güç sayesinde ilim ve sanatlar elde eder ve hareketlerin güzel ve çirkinini ayırt eder.¹³⁷

Vahiy kelimesi de Arapça bir kelimedir ve “v-h-y” fiilinin mastarı olup işaret ve ima etmek, ilham etmek, yazı yazmak, haber göndermek, iletmek, gizli konuşmak gibi anlamlara gelmektedir. Aynı zamanda mektup, yazı, mesaj vs. anlamlarına da gelmektedir.¹³⁸

Terim olarak vahiy kelimesi, ilahi mesajın peygamberlere ve onların vasıtasıyla da insanlığa bildirilmesi olayıdır.¹³⁹ Umumi bir ifadeyle vahiy, Allah’ın

¹³³ Türkçe sözlük, Komisyon, TDK Yayınları, Ankara,1988, c. 1 s. 34; *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Komisyon, MEB Yayınları. Ankara,1995, c. 1, s. 64; Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991, s. 1.

¹³⁴ Tolstoy, *Din Nedir*, s. 39.

¹³⁵ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, c. 11 s. 458

¹³⁶ Ahmet Akbulut, “Carullah’ın Akıl-Vahiy Konusundaki Görüşü”, *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah (1.Uluslararası Carullah Bigiyef Sempozyumu 6-7 Kasım 1999 Ankara)*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s. 37.

¹³⁷ Necati Öner, *Klasik Mantık*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1991, s. 1.

¹³⁸ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, c. 15 s. 379.

¹³⁹ Ahmet Akbulut, agm., s. 37.

bütün yarattıklarının fitratına uygun bir şekilde hareket etme yöntemi ve insanlarla konuşma şeklidir.¹⁴⁰ Bu bağlamda vahiy, yalnız insanlara mahsus değildir; bütün yaratıkları kapsamaktadır.¹⁴¹ Ancak insanı, akli sayesinde diğer mahlûkattan ayıran ve onu hareketlerinden sorumlu kılan vahiy de peygamberlere gelen vahiydir.¹⁴²

Musa Carullah'a göre akıl, hakikati gösteren bir nurdur, bir güneştir. İnsan akli sayesinde karşılaştığı her türlü problemleri çözebilir, her zulmeti keşfedebilir.¹⁴³ Şeriat nasıl insanı mutluluğa götürürse, akıl da onun gibi insana doğru yolu gösterip mutluluğa erişmesinde önemli bir vesile olur.¹⁴⁴ Çünkü Carullah'a göre akıl da bir nebidir. Eğer insan kendisinin farkına varıp bozulmamış fitratı, sağlam aklıyla hareket ederse, her türlü sapıklıktan kurtulup hidayete erebilir. Çünkü hidayet, peygamber ve Kuran'la olduğu kadar akılla da olur.¹⁴⁵

Kısaca Carullah'a göre akıl, düşünen, anlayan, her türlü hakikati, müspet ve menfi hükümleri, iyi veya kötü fiilleri kavrayan¹⁴⁶ iman ve vicdanının sayesinde bunların en iyisini seçen Allah tarafından insana bahşedilen bir güç, üstünlük, lütuf ve ilahi bir hüccettir.¹⁴⁷ Carullah, akıl ile vahyin artı-eksi gibi iki kutupta yerleşmiş ve birbirleriyle devamlı mücadele eden, çelişen bir yapı olduğu iddiasının bir vehimden ibaret olduğunu ispatlamaya çalışır.¹⁴⁸ Ona göre “akıl ve şeriat can-ciğer dosttur ve akıl şeriattan şeriatta akıldan razıdır.”¹⁴⁹ Her ikisi insanın mükemmelliğini sağlayan, her türlü hastalıklardan tedavi eden, onun hidayeti için hizmet eden ilahi güç ve hüccettir. O, Einstein'ın “*dinsiz ilim topal, ilimsiz din de kördür*”¹⁵⁰ sözünün haklı olduğu, zira İslam gibi mükemmel bir dinin kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in de ilme, akla ters düşen ve onunla zıtlık arz eden tek bir ilkesinin bulunmadığını belirtir.¹⁵¹ Çünkü Kur'an'ı gönderen ile insana akıl veren ve tabiatın kanunlarını

¹⁴⁰ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an Nedir*, Şule Yayınları, İstanbul, 1996, s. 99.

¹⁴¹ Nahl 16/68–69; Enam, 6/112; Zilzal, 99/5; Kasas, 28/7; Bu ayetlere vahiy kelimesi peygamberlere gelen mesajdan farklı olarak kullanılmıştır.

¹⁴² Ahmet Akbulut, agm., s. 37.

¹⁴³ M. Carullah, *Edebiyatı'l-Arabiyye İle Ulum-i İslamiyye*, Kazan-ts, s. 21.

¹⁴⁴ M. Carullah, *İslam'ın Elifbası* (Hazırlayan: İbrahim Maraş, Seyfeddin Erşahin), Seba Yayınları, Ankara, 1997, s. 44.

¹⁴⁵ M. Carullah *Kitabu's- Sünne*, s. 22 ve 98.

¹⁴⁶ M. Carullah, *age.*, s. 139.

¹⁴⁷ M. Carullah, *el-Vasiyye fi Nakdi Akaidi'ş-Şia*, Kahire, 1935, s. 8.

¹⁴⁸ M. Carullah, *Kitabu's- Sünne*, s. 93.

¹⁴⁹ Mustafa Sabri-M. Carullah, *İlahi Adalet Rahmet-i İlahiye Burhanları*, s. 263.

¹⁵⁰ Keskiöglü-Demirbaş-Manaz, *Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri*, s. 216.

¹⁵¹ M. Carullah, *Kitabu's- Sünne*, s. 97.

koyan birdir ve bunların hepsi Allah'ın ayetleridir.¹⁵² Bu ayetler arasında bir çelişki ve zıtlığın olması mümkün değildir.

Din ile ilim, akıl ile vahiy hiçbir zaman birbirleriyle mücadele etmemiştir ve etmeyecektir. Çünkü her ikisi aynı gayeyi takip eder.¹⁵³ Gerçi insanın hidayete ermesi için sağlam akıl ve bozulmamış fitrat yeterli olduğu gibi sadece peygamber ve kitap gönderilmesi de yeterlidir. Fakat Allah her ikisini birleştirmiş ve insanın kesin sonuca varması için hem akıl vermiş hem de kitap ve peygamber göndermiştir.¹⁵⁴ Bu ise Allah'ın kulları için bir lütfudur. Aklın mı daha muteber olduğu veya naklin mi? sorusuna âlimlerin bazıları aklın, bazıları naklin, bazıları da her ikisinin muteber olduğunu söylemişlerdir. İzmirli İsmail Hakkı bu konuda:

”İslam dini akıl ve fikir dinidir, vehim dini değildir. İslam dininde akıl dinden, din akıldan ayrı değildir. Akıl ile din birbirine uygundur”¹⁵⁵

diye söylemektedir. Carullah da her ikisinin muteber olduğu görüşündedir. Ona göre akıl ve nakil insana hakikati gösterir. Başka bir deyişle hidayet nakille olduğu gibi akıl ile de olur, akıl sayesinde de insan kurtuluşa erebilir.¹⁵⁶ Ona göre insanın akli eşyanın hakikatini ve doğru yolu bulmada ışık olduğundan önemlidir. Nakil de aklın ışığını aydınlatıyor olmasından dolayı muteberdir. Vahiy sınır tanımayan, her şeyi kesin bilen ve her şeyden mutlak surette haberdar olan Allah'tan gelir. Allah'ın kuluna gönderdiği haber herkesin anlayabileceği tarzdadır. Dolayısıyla vahiy aklidir ve aklın hükmüne de uygundur.¹⁵⁷

Aklın ve nakil arasında çelişki olmaz ve her ikisi de önemlidir. Her birinin de kaynağı ve amacı birdir. Nitekim Allah da vahiy aklın üzerine bina etmiştir. Yani Şari akla itibar ettiği için Kur'an-ı Kerim'de hüküm koyarken onu aklın üzerine tesis etmiştir. Zira Carullah, İslam şeriatının dağlara taşlara ve akla teklif edilen emanet üzerine bina edildiğini söylemektedir.¹⁵⁸ Carullah her şeyi ihata eden Allah'tan gelen nakille onun üzerine kendisinin itibar ve itimat ettiği aklın olduğu düşüncesindedir.

¹⁵² Ahmet Akbulut, agm., s. 38.

¹⁵³ Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 72.

¹⁵⁴ M. Carullah, *Kitabu's- Sünne*, s. 98.

¹⁵⁵ İzmirli İsmail Hakkı, *İslam Dini ve Tabii Din* (Sadeleştiren: Osman Karadeniz), İzmir İlahiyat Fak. Yayınları, İzmir, 1998, ss. 61–62.

¹⁵⁶ M. Carullah, *el-Luzumiyat* (Tercümesi), Kazan, 1907, s. 56.

¹⁵⁷ M. Carullah, *Kitabu's- Sünne*, ss. 90-103.

¹⁵⁸ Ahzab, 33/73.

Çünkü akıl ilim ve hükümde ilk sebep, ilk şahit ve ilk hüccettir.¹⁵⁹ Nitekim her şeyin sıhhatli olup olmaması akıl eleğinden geçip geçmemesine bağlıdır. Akıl terazisinde eksik olan şey hakikat pazarında muteber olamaz.¹⁶⁰ Zaten aklın üzerindeki görevi de budur. Yani her şeyi kavramak ve akıl eleğinden geçirmektir.¹⁶¹ Eğer her şey açıklanmış ve hazır olmuş olsaydı aklın hiçbir önem ve fonksiyonu kalmazdı.¹⁶²

Carullah'a göre bu yönüyle akıl, bilgi kaynaklarının başında gelmektedir. Zira aklın bilgi kaynaklarından sayılması İslam Kelamcıları hatta bütün insanlık tarafından ittifakla kabul edilen bir gerçektir. İzmirli İsmail Hakkı, dinde aklın bilemeyeceği, ispat edemeyeceği şeyler olabilir, fakat reddedeceği şeyler bulunmaz demektedir.¹⁶³ Zira Ehl-i Sünnet Kelamcılarına göre insanın ilme ulaşması üç yoldandır. Onlar: beş duyu, sadık haber ve akıldır.¹⁶⁴ Carullah da bu tezi benimsemekte ve bunların hepsini bir bütünlük içinde ele almaktadır. Başka bir deyişle bilgi kaynaklarının her biri diğeriyle sıkı sıkıya bağlıdır ve bilgiye ulaşmada en önemli yoldur. Ona göre beş duyu akıl için hamallık yapmaktadır. Yani duyular akla ham maddeleri getirir; akıl da düşünme, anlama ve kavrama gücüyle onu işletir. Diğer bir açıdan akıl, eşyanın hakikatine isimler ve sembollerle ulaşır, bunları akıl için temin eden de duyulardır. Ona göre bilgiye ulaşmada insanların en çok ihtiyaç duydukları yol akıldır. Zira akıl olmadan insanların bilgi edinmesi imkânsızdır. Fakat aklın verileri ve duyuların elde ettikleri sınırlıdır. O bakımdan Şari, bu ikisini dikkate alarak, insanlar için bir lütufta bulunarak ve aklın bilgisini genişletmek için gayb sınır ötesinden gelen vahyi bilgilerle insanı donatmıştır. Bu bilgi sınır tanımayan Allah'tan geldiği için mutlak, en önemli, en doğru bilgi kaynağıdır.¹⁶⁵

Musa Carullah, sünneti vahyin bir parçası, bir kolu olarak görmektedir.¹⁶⁶ Ona göre Hz. Peygamber'in özel yaşantısında sergilediği hayat tarzı, toplumsal ilişkilerde takip ettiği yol, zaruri ihtiyaçları temin etmede başvurduğu yöntem sünnettir. Buna göre Hz. Peygamber'in bütün hayatı sünnet olmaktadır. Carullah:

¹⁵⁹ M. Carullah, *el-Vasiyye*, s. 10.

¹⁶⁰ M. Carullah, *Edebiyatı'l-Arabiyye*, s. 9.

¹⁶¹ M. Carullah, *Kitabu's-Sünne*, s. 140.

¹⁶² M. Carullah, *İslam Şeriatının Esasları*, s. 29.

¹⁶³ İzmirli İsmail Hakkı, *İslam Dini ve Tabii Din*, ss. 51–55.

¹⁶⁴ Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 106.

¹⁶⁵ M. Carullah, *Kitabu's-Sünne*, ss. 85-93.

¹⁶⁶ Ahmet Akbulut, *agm.*, s. 39.

“Kur’an-ı Kerim’in beyanına göre, Kuran’ın ve sünnetin kaynağı aynıdır”

demektedir.¹⁶⁷ Bu durumda Allah ile Hz. Peygamber arasındaki ilişki yalnız Kuran’dan ibaret olmamaktadır. Ona göre sünnet İslam dininin teşrii kaynaklarının başında gelmektedir. Kur’an-ı Kerim de birinci kaynağı te’yid ve tespit etmektedir. Yani İslam dinindeki herhangi bir hüküm önce sünnetle ortaya konmuş, daha sonra Kuran’ı Kerim o hükmü te’yid ve tespit etmiştir. Carullah, Hz. Peygamber’in en büyük ve en yüce sünneti Kuran’ı Kerim’dir¹⁶⁸ demektedir ve Kuran’ı sünnetin kapsamı içine sokmaktadır. Fakat Carullah’ın bu tür sünnet anlayışı birtakım tutarsızlık ve çelişkileri de beraberinde getirmektedir:

1. Kuran ile sünnetin kaynağının bir olması: Bu anlayış sünneti sünnet olma konumundan çıkarıp sünnet ötesi bir konuma getirmektedir. Yani sünnet Hz. Peygamber’in Kuran’ı anlaması ve onu hayata uygulaması¹⁶⁹ değil de Allah’tan gelen ilahi bir mesaj ve talimat olmaktadır.

2. Ona göre sünnet, ilahi kaynağa dayalı Hz. Peygamber’in bireysel ve toplumsal yaşamı olduğuna göre, Hz. Peygamber’in hayatta hiçbir hata ve yanlış yapmaması gerekir. Hâlbuki Hz. Muhammed’in (s.a.v) hayatında yanlışlık yaptığına dair bilgiler mevcuttur.¹⁷⁰

3. Carullah, İslam’da her hüküm önce sünnetle ortaya konmuş, Kur’an ayetleri ise daha sonra Hz. Peygamber’in o konudaki söz, fiil ve takrirlerini tespit ve teyid etmiştir” derken, başka bir yerde ise Hz. Peygamber bütün sünnetlerini Kuran’dan çıkarmıştır¹⁷¹ demektedir ki bu iki yaklaşım birbiriyle örtüşmemektedir.

4. Ona göre sünnet de Kuran gibi kesinlik arz eder. Hadislerde uydurma söz konusu olamaz. Olsa bile, hadis imamları ve fıkıhçılar tarafından sahih hadislerden ayrılmıştır. Hele hele Hz. Peygamber’in rehberlik ettiği meselelerde, onun sahih tespit edilen sünnetlerinde ve de onun hayatı konusunda hiçbir uydurma hadis yoktur. Kelamcıların heva ve heveslerine dikkat çekerek onların düşüncelerinin bir vehimden ibaret olduğunu söyleyen¹⁷² Carullah hadisçilerin vehim ve hevalarını

¹⁶⁷ M. Carullah, *İslam Şeriatının Esasları*, s. 81.

¹⁶⁸ M. Carullah, *Kitabu’s-Sünne*, ss. 3-6.

¹⁶⁹ Ahmet Akbulut, agm., s. 39.

¹⁷⁰ M. Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999, ss. 220–221.

¹⁷¹ M. Carullah, *age.*, ss. 8 ve 110-113.

¹⁷² M. Carullah, *Edebiyatı’l-Arabiyye*, s. 9.

görmezlikten gelmiştir.¹⁷³ Aynı zamanda İslam'ın temel prensiplerine, Hz. Peygamber'in rehberlik ettiği meselelere ve onun hayatına dair uydurma hadislerin olmadığını söylemek de yanlıştır. Çünkü bu konularda uydurma hadislerin bulunabileceğini söyleyenler de vardır.¹⁷⁴

Musa Carullah Bigiyef'in konuyla yakından ilgili olduğunu düşündüğümüz ilham ve keşf hakkındaki görüşü de vahiy konusundaki fikirleriyle aynı çizgidedir. Zira ona göre ilham ve keşf Allah'tan gelir. Bu bakımdan da aklın mertebesindedir ve kesinlik arz eder. İlham ve keşf de vahiy gibi gerçeğe en uygun, en kapsamlı, en doğru, en kuvvetlidir ve gaybın bilgisini elde edecek bir yoldur.¹⁷⁵ Ancak ilham ve keşfin vahiyden ayrıcalığı sadece peygamberlere ait olmayışıdır. Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Carullah ilham ve keşfi bilgi edinme yolu olarak naklin içinde değerlendirmektedir. O, akıl ve duyularla ulaşılamayacak bilgilere keşf marifetiyle erişilebileceğine inanmaktadır.¹⁷⁶ Yazar, keşf konusunda elde edilen bilgileri inkâr etmenin mümkün olmadığını ancak inanıp inanmama hususunda bir mecburiyetin bulunmadığını ifade etmektedir.¹⁷⁷ Fakat onun ilham ve keşf hakkındaki görüşü tartışmaya açık bir konudur. Çünkü bunların objektiflik yönü yoktur, tamamen subjektiftir. Dolayısıyla ilham ve keşfi bilgi kaynaklarından saymak veya bilgi kaynağı olan naklin içinde değerlendirmek doğru değildir. Bu hususta onun mutasavvıflardan da etkilenmiş olduğu açıktır.

Özetle diyebiliriz ki: Carullah Bigiyef, akla çok önem vermekte ve onu hemen hemen nakil ile eşit görmektedir. Ona göre nasıl nakil Allah'tan gelen bir lütuf ise akıl da onun gibi insanlığa verilen üstünlük ve fazilettir. Ona göre naklin amacı insanlığa kurtuluşu göstermek ise, aklın görev ve amacı da insanı mutluluğa götürmektir. Zira akıl bu yükü yüklenebilecek güçtedir. Eğer insan akla itimat ve itimat ederse, akıl onun için bir nebi olur. Nitekim Allah da akla itimat ettiği için onun üzerine şeriatı bina etmiştir. Akıl ile vahiy arasında çelişki var demek kuru bir laftır. Çünkü her ikisinin kaynağı ve maksadı birdir. Yani akli veren ile vahyi gönderen aynı kaynaktır, tektir. Allah nakli akla çelişsin diye göndermemiş, bilakis

¹⁷³ Ahmet Akbulut, agm., s. 40.

¹⁷⁴ Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve İstılahları* (Tercüme: M. Yaşar Kandemir) D.İ.B.Yayınları, Ankara, 1988, s. 219; M. Hayri Kırbaoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1999, s. 141.

¹⁷⁵ M. Carullah, *Kitabu's- Sünne*, ss. 91-92.

¹⁷⁶ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, ss. 52-58.

¹⁷⁷ M. Carullah, *Rahmet-i İlahiyye Burhanları*, ss. 92-93.

aklın bilgi alanını genişletmek için göndermiştir. Kelamın konuyla bağlantılı önemli tartışma konularından biri de fiillerin iyiliğini nasıl anlayabiliriz?

2.2.2.Hüsün-Kubuh

Hüsün, mastar olarak “güzel olmak” anlamında, isim olarak da “güzellik, yakışıklılık, rağbet edilen şey” anlamında kullanılır.¹⁷⁸ Hüsünün zıttı olan kubuh ise, “çirkin olmak ve çirkinlik, nefret edilen şey” manasında mastar ve isimdir.¹⁷⁹ İslam kaynaklarında hüsün-kubuh meselesinin önemli tartışmalara konu olduğunu görmek mümkündür ve İslam âlimlerinin görüşlerini üç ana grupta toplayabiliriz:

1. Hüsün-kubuhun şer’liğini kabul eden Eşariler, Selefiyye ile Maliki, Şafii, Hanbelîlerin çoğunluğu ve bir kısım Hanefi usulcüleridir. Onlara göre bir şeyin güzel ve çirkinliği, iyi ve kötülüğü ancak Şari’nin tespit ve tayininden sonra belli olur. Çünkü fiillerin aslı güzel ve çirkin, iyi ve kötü değildir. İyi: Allah emrettiği için iyi, kötü: Allah yasakladığı için kötüdür.¹⁸⁰ Şu halde şeriat gelmeden insan, aklıyla eşya ve fiillerin güzel ve çirkinliğini bilemez. Çünkü güzellik ve çirkinlik bir şeyin mahiyetine ait bir nitelik değildir.¹⁸¹ Kısaca bunlara göre eşya ve fiili nitelemede ölçü nakildir.

2. Hüsün-kubuhun akliliğini kabul eden Mutezile, Şia, Kerramiyye, bir kısım Maturidi ve Hanefilerdir. Onlara göre güzellik ve çirkinlik, iyilik ve kötülük gibi değerler bir şeyin aslında bulunduğu için insan akıl yürütmekle onlara ulaşabilir. Buna göre ilahi haber gelmeden de insan iyinin iyi, kötünün kötü olduğunu bilir. Çünkü iyi ve kötü şeriatın talimatıyla değil, kendi içyapısı gereğidir. Aklın vazifesi de iyi ve kötü, güzel ve çirkin kavramaktır.¹⁸² Yani onlara göre değerleri nitelemede ölçü akıldır.

3. Değerlerin akılla ilişkisi konusunda, ikinci gruptaki İslam âlimlerinin görüşlerine yakın olan bir tez bulunmaktadır. Oda hüsün-kubuhun kısmen akli kısmen şer’iliğidir. Bu görüşü benimseyenler Maturidilerin çoğunluğu ve

¹⁷⁸ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, c. 13, s. 114.

¹⁷⁹ İbn Manzur, *age.*, c. 2, s. 552.

¹⁸⁰ İmamül Haremeyn el-Cüveyni, *el-İrşad ile Kavati’l-Edille fi Usüli’l-İtikad*, Mısır, 1950, s. 258–259.

¹⁸¹ Cüveyni, *age.*, s. 258.

¹⁸² Şeyhzade, *Nazmu’l-Feraid*, el-Matbaatu’l-Amire, İstanbul, 1288, s. 31.

Selefiyye'ye mensup bir kısım İslam âlimleridir. Onlara göre hüsün ve kubuh fiillerin zati niteliği olup aklen idrak ettiği¹⁸³ özel hususlarda akıl tereddüde düşebilir. Başka bir deyişle değerler konusunda insanın bilgi kapasitesi sınırlıdır. Dolayısıyla insan, fiillerin ayrıntılarını, bireysel ve toplumsal ilişkilerin karmaşık yönlerini her zaman olumlu ve kesin sonuçlara bağlayamaz. Yani insan tefekkür ederek bir şeyin iyiliğine, kötülüğüne, güzelliğine ve çirkinliğine hükmetmesinde her zaman isabetli olmayabilir, gerçek her zaman anlaşılabilir, bazen gizli de kalabilir.¹⁸⁴

Kısaca üçüncü gruptaki İslam âlimlerine göre, değerler hususunda ölçü hem akıl hem de nakildir. Akıl iyilik ve kötülüğü kavrar, fakat bazı özel nedenler, aklın kesin sonuca ulaşmasına engel olur. Bundan dolayı da nakle ihtiyaç vardır. Carullah, hüsün-kubuh konusundaki görüşünü Ziyaeddin Kemali'nin *Dini Tedbirler* adlı eserine reddiye mahiyetinde yazdığı Büyük *Mevzularda Ufak Fikirler* adlı eserinde beyan etmiştir. O, hüsün-kubuhun şer'liğini kabul eden Eşarilerin, aklı ön planda tutan ve hüsün-kubuhun akliliğini benimseyen Mutezile'nin görüşünü yazdıktan sonra hüsün-kubuhun akliliğini, fakat aklın hüküm koyma yetkisinin bulunmadığı şeklindeki görüşün Hanefilere ait olduğunu belirtmiştir. Carullah'a göre bu üç güzel görüş de güzel ve sağlamdır. Fakat daha sonra cahil insanların, saldırgan düşmanların kalemiyle bu güzel görüşler tahrif edilmiştir. Buna rağmen Carullah üçüncü görüşün akla daha uygun olduğunu kabul etmektedir.¹⁸⁵ Zira insan aklıyla içtihat ve tefekkür ederek hakikati elde edebildiği gibi bazen ameli ve içtimai konularda akıl tereddüde düşebilir. Yani kesin sonuca ulaşmak zorlaşır. Nitekim Carullah bu noktayı dikkate alarak insanın aklına her zaman malik olmadığını belirtmekte ve siyasi, sosyal, ekonomik vs. gibi meselelerde insanın akıl ve iradesinin heva ve hevesine mağlup olabildiğini söylemektedir.¹⁸⁶ Bu bakımdan Carullah, Hanefilere has olduğunu söyleyen üçüncü görüşün daha sağlam zemine koyulduğunu kabul eder. Başka bir deyişle akıl; iyilik ve kötülük, güzellik ve çirkinliği kavrar.

Bu anlayışla Carullah, Eşari ve Mutezile'nin olaya tek tarafla baktığı sonucuna varmaktadır. Nitekim ona göre Eşariler, şer'i hükümleri ulûhiyet cihetine yöneltmiş, birey ve toplum yönüne asla iltifat etmemiştir. Mutezile ise, aklın bilgi

¹⁸³ Şeyhzade, *age.*, s. 31,

¹⁸⁴ Maturidi, *Kitabu't-Tevhid Tercümesi* ss. 277–278; Abdülkerim Şehristani, *Nihayet el-Akdam* (tahk. Guillam Alfred), ts, s. 371.

¹⁸⁵ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, ss. 30–33

¹⁸⁶ M. Carullah, *Hatun*, s. 18.

kapasitesine riayet etmemiştir. Çünkü akıl bazı konularda kesin sonuçlara varamaz. Bu bakımdan ona göre orta yolu tutan Hanefilerin ve Maturidilerin görüşü daha mantıklıdır. Carullah, hüsün-kubuh konusunda detaylı inceleme yapmamış, bilakis o reddiye mahiyetinde yazdığı *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler* adlı eserinde yer verdiği küçük bir başlıkla yetinmiştir. Bu bakımdan o bazı görüşlerinde isabetli olmamıştır. Örneğin: Eşari ve Mutezile'nin hüsün-kubuh hakkındaki görüşlerinin doğru ve sağlam olduğunu, fakat daha sonra bazı insanlar tarafından bu görüşlerin tahrif edilerek orijinal halini yitirdiğini söylemektedir.¹⁸⁷ Ancak ne zaman ne şekilde ve kimler tarafından tahrif edildiğine değinmemektedir. Yine o, hüsün-kubuhun aklılığı, aklın hüküm koyma yetkisinin bulunmadığı tezinin Hanefilere ait olduğunu belirtmektedir. Bununla Carullah bu noktada da isabetli olmamıştır. Çünkü Hanefilerin bir kısmı hüsün-kubuhun aklılığını kabul ediyor, bir kısmı da nakliliğini benimsemektedirler.¹⁸⁸ Onun Hanefilere has kıldığı görüşü ise, Maturidilerin çoğu ve bir kısım Selefiyye kabul etmektedirler.¹⁸⁹ Bunun yanında Carullah, hüsün-kubuhun itikadi bir konu olmadığını, bilakis usul konusu olduğunu söylemektedir.¹⁹⁰ Hâlbuki hüsün-kubuh, yalnız usul-i fıkıh ve ahlak felsefesinin konusu değil, bilakis Kelamın da önemli tartışma konularındandır.

2.3 İLAHİ ADALET VE İLAHİ RAHMET

İnsan; doğar, yaşar ve ölür. Doğumu, yaşamı ve ölümü tecrübî hadiseler olduğu için bunların kabulünde problem yoktur. Dinler tarihi alanındaki araştırmalar, hemen hemen bütün dinlerde ölümden sonra ikinci bir hayat yaşanacağı, orada insanlara dünya hayatında yaptıklarının karşılığı olarak mükâfat veya ceza verileceği düşüncesinin mevcut olduğunu göstermiştir. Problemin düğüm noktası ölüm ve sonrasında başlamaktadır. Allah'ın adalet, rahmet ve kudret sıfatları ile ilgili olduğu için de düşünce tarihinde ve İslam Kelamında yoğun bir şekilde tartışılan konuların başında gelmektedir. Allah'ın kudret, rahmet ve adalet sıfatları karşısında kulun

¹⁸⁷ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, ss. 30-32.

¹⁸⁸ İlyas Çelebi, "Hüsün- Kubuh", *TDVİA*, İstanbul, 1999, c. 19, ss. 59-63.

¹⁸⁹ Şeyhzade, *Nazmu'l-Feraid*, ss. 30-31; Çelebi, agm., s. 62.

¹⁹⁰ M. Carullah, *age.*, s. 33.

özgür iradesinin ne anlam ifade ettiği hususu ilk dönemden bugüne ilim meclislerinde ve kitaplarda geniş yer bulmuştur.

2.3.1 İlahi Adalet ve Rahmetin Umumiliği

Allah Teâlâ, adildir. O, yarattıklarına zulmetmez ve işleri adalet, doğruluk ve hikmet üzeredir. Sünnetullah her an işlemekte ve onda bir ahenksizlik de söz konusu değildir. “İlahi adalet” meselesi, Kelam âlimlerinin, üstünde sıkça durdukları konuların başında gelmektedir. Allah’ın adaletinin bilgisine vakıf olma veya Onun adilliğini yargılama gibi iddiaları içinde barındırması itibariyle itikadi problemleri de beraberinde getirmektedir. İnsandaki adalet duygusu ve müeyyide anlayışı da ahiret hayatındaki ceza ve mükâfatın varlığını gerekli kılar.¹⁹¹ Allah insanı en güzel surette ve fitrat üzere yaratmıştır. Bu fitrat kanununa göre insan ne mümin ne de kâfir olarak doğar. Fitratı gereği imana da küfre de kabiliyetlidir. O halde iman ve küfür kulların kendi amelleridir.¹⁹² Allah ise, insanları amellerine göre değerlendirerek ya cennete veyahut cehenneme koyar. Çünkü insanlar amelleriyle cenneti veya cehennemi hak ederler. Cezalandırma, Allah’ın adalet sıfatının gereğidir. Ödüllendirme de O’nun adalet ve merhamet sıfatlarına taalluk eder. Cumhur’a göre cennet ve cehennem ebedi olduğu gibi ehilleri de ebedidir. Yani insanlar yaptıkları amellere göre cennet veya cehennemde ebedi kalacaklardır.¹⁹³ Bu ilahi adalet uygundur. Allah bütün işlerinde adildir.¹⁹⁴

Musa Carullah, dinlerin insanın maddi ve manevi seviyesini gösteren bir olgu olduğunu, dolayısıyla dini seviyeyle medeni durumunun paralellik arz ettiğini söylemektedir. İslam’ı daha iyi özümsemek için diğer din ve kültürleri tanımak, incelemek gerekir. İslam’ın üstünlüğü ve en mükemmel din olduğu inancını ancak bu şekilde desteklemiş oluruz. Bu sayede dinimizi öğrenmiş, imanımızı bilgiyle desteklemiş oluruz. Carullah ilahi adalet hakkındaki cehennem ebedi olduğu görüşünü kabul etmemekte, zira tüm insanlar cennete gireceklerdir görüşünü benimsemektedir. Bu görüşünü “İlahi rahmet” kavramı üzerinde temellendirmeye

¹⁹¹ Bekir Topaloğlu, “Cennet”, *TDVİA*, İstanbul,1993, c. 7, ss. 374.

¹⁹² İmam-ı Azam, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, s. 66.

¹⁹³ Eşari, *Makalatu’l İslamiyyin ve İhtilafu’l Musallin*, Kahire, 1969, s. 167.

¹⁹⁴ İmam-ı Azam, *age.*, s. 82.

çalışmaktadır. "İlahi Rahmet" meselesi, Carullah Bigiyef'in Kelami görüşlerinin temel meselelerinden biridir. Müslümanların aşına olmadıkları bazı düşünceleri bu kavram etrafında beyan etmiş, toplum içinde yankı uyandırarak hakkında reddiyeler yazılmasına sebep olmuştur.¹⁹⁵ Carullah, "İlahi rahmet" tezi sebebiyle kendisine verilen tavsiyelere de cevaben:

"Nasihatleri için dostlarıma elbette ki teşekkür ederim. Ancak ben ilmi fikirlerimdeki hürriyetimi insanların hatırı yahut aylık maaşım için asla feda edemem. Delilleriyle birlikte gönlümde kökleşen bir gerçeği, insanların kaldıramayacağı düşüncesiyle gizleme rezaletine de tenezzül edemem"¹⁹⁶

diyerek doğru bildiği gerçekleri savunma adına toplumdaki tepkileri dikkate almamıştır.

Musa Carullah, "İlahi Rahmetin Umumiliği" teziyle herkesin kendilerine hasrettikleri cennet garantisi belgesine itiraz ederek "kurtuluş yalnız bana aittir" gibi bencillik üzerine bina edilmiş görüşleri düzeltmeyi, İslamiyet'in gerçek yüzünü ve onun tüm dinler arasındaki yerini ortaya koymayı amaçladığını söylemektedir. Carullah'a göre bu mesele çok ciddi ve önemlidir. Ona göre "Ali mi faziletli Osman mı?" gibi ehemmiyeti bulunmayan meselelerle uğraşmaktansa, az çok insana fayda sağlayan işlere kafa yormak daha çok hayırlıdır.¹⁹⁷ "İlahi Rahmetin Umumiliği" meselesi de bu faydalı işlerin başında gelir. O, Kelam kitaplarında bu meseleye gereken önemin verilmediği gibi Kelamcılarının da meseleyi ciddiyetle ele almadığını söylemektedir. Müracaat ettiğim tefsirlerde de aradığımı bulamayınca bana büyük yararlar sağlayan *Mesnevi*, *Kuşeyri Risalesi* ve *Fütuhât-ı Mekkiyye*'ye sığındım. Böylece şüphe düğümleri birer birer çözüldü. Dünyadayken yapılan hataların cezalandırılması dirlik ve düzeni sağlamak içindir ve kamusal düzeni sağlar. Ahirette suçluya azap edilmesinin bir hikmeti ve yararı yoktur.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Mustafa Sabri, *Yeni Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi* adlı kitabını Musa Carullah'ın ilahi rahmetin umumiliği tezine karşı yazmıştır.

¹⁹⁶ M. Carullah, *İlahi Rahmet ve Uluhiyyet*, Fide Yayınları, İstanbul, 2005. ss. 73-74.

¹⁹⁷ M. Carullah, *age.*, ss. 29 ve 84.

¹⁹⁸ M. Carullah, *age.*, ss. 19-20.

2.3.2 Cehennem Azabının Ebediliği

İlahi rahmetin kapsamı meselesi, İslam düşünce tarihinin en eski problemlerinden sayılır. Problemin düğüm noktası ise, günahkâr müminlerin ve Ehl-i Kitabın durumudur.

Asi müminler için azabın ebedi olup olmadığı hususunda iki temel görüş bulunmaktadır. Bunların **birincisi**, Ehl-i Sünnet ve bazı Şii fırkaların asi müminlerin ebedi olarak cehennemde kalmayacağı görüşüdür.¹⁹⁹ Zira onlara göre, ister küçük, ister büyük günah işleyen mümin belli bir müddet cehennem alevinde kaldıktan sonra Allah'ın rahmetiyle cennete gireceklerdir.²⁰⁰ **İkincisi** ise, Hariciler, Mutezile, Habib ve el-Halidi hariç Kaderiye ve bir kısım Şia'nın kendi mezheplerine mensup büyük günah işleyen birisi ile başka mezheplere mensup olanların tamamı için ebedi olarak azap vardır görüşüdür.²⁰¹ Şüphesiz ikinci gruptaki âlimlerin asi müminler ebedi olarak cehennemde kalacaklardır görüşü mezhep taassubundan kaynaklandığı sübjektif bir nitelik taşıdığı açıktır. Burada her iki gruptaki görüşlerin ortak noktası asi müminlerin kesinlikle cehennem azabını tatmalarıdır.

Cehennemın ebedi oluşu suç ve ceza dengesi açısından tartışılmıştır. Bize göre en tatminkâr görüş şudur: Canlılar içinde akıl, duygu ve düşünce gibi yüksek yeteneklere sahip insanın bedenine yönelik olumsuz bir eylem nasıl ceza niteliği taşırsa; onu arzuladığı, gelişmesi ve yücelmesi için muhtaç olduğu bazı şeylerden yoksun bırakmak da ceza niteliği taşır. Cehennemdeki bir insan, bir gün gelip azaptan kurtulacak olsa bile cennetliklerin eriştiği nimetlerden mahrum olacaktır. Yücelerin yücesiyle ebediyete kadar beraber olmaktan, O'nun rahmet ve cemal âleminde yer almaktan büyük bir mutluluk düşünölemeyeceği gibi bundan mahrum olmaktan büyük ceza düşünölemez.

Kâfirlerin ahretteki durumları ile ilgili İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren değişik görüşler ileri sürölmüşse de bunları iki başlıkta toplamak mümkündür:

¹⁹⁹ Eşari, *Makalatı'l- İslamiyyin*, s. 167; Lamisi, *et- Temhid likavaidi-t Tevhid*, ss. 359–360; Ebu Cafer Muhammed b Ali ibn Babaveyh el-Kummi, *Risaletı'l- İtikadati'l- İmamiyye* (Çeviren: Ethem Ruhi Fığlalı), AÜİF Yayınları, 1978, ss. 90–91.

²⁰⁰ Eşari, *age.*, s. 167; Lamisi, *age.*, s. 356-358; Bağdadi, *Usulu'd Din*, c. 1, s. 242.

²⁰¹ Eşari, *age.*, s. 204.

a) Ahiretteki kâfirlerin yurdu cehennemdir. Cehennem alevi de ebedidir. Cumhur-u ulema bu görüştedir.²⁰²

b) Kâfirler ahirette cehenneme gireceklerdir. Fakat cehennem azabı belli bir müddet devam ettikten sonra bir gün sona erecektir. Dolayısıyla kâfirler için kurtuluş vardır.²⁰³ Bu görüşü benimseyenler arasında sahabelerden; Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mesud, Ebu Hureyre, Cabir b. Abdullah; ayrıca İslam âlimlerinden İbn Teymiye, Mevlana Celaleddin er- Rumi, İbn Kayyim el-Cevziyye ve İsmail Hakkı İzmirli.²⁰⁴

Bu iki gruptaki İslam âlimleri kendilerinin haklı olduklarını ispat etmek için akli ve nakli deliller getirerek tezlerini delillendirme yoluna gitmişlerdir. Azabın ebedi olacağını savunanların getirdikleri delillerin bazıları şunlardır:

1. Allah Kur'an-ı Kerim'de kâfir'lerin ebedi olarak cehennemde azap göreceklarını, özellikle "hulud" ve "ebed" kelimeleriyle ifade etmiş, onlar için azabın hafifletilmeyeceği, aksine daha da arttırılacağını beyan etmiş, azabı tatmaları için vücutların devamlı yenileneceği ve hiçbir surette cennete giremeyeceklerini belirtmiştir. Hz. Peygamber'in hadislerinde de aynı bilgiler mevcuttur. Dolayısıyla kâfirler cehennemde ebedi olarak kalacaklardır.²⁰⁵

2. Birçok hadislerde kalbinde zerre kadar iman bulunan günahkâr müminlere şefaath edileceği ve cehennemde belli bir müddet kaldıktan sonra çıkarılacakları beyan edilmiştir. Eğer kâfirler de cehennemden çıkıp cennete girecek olsalar hadislerdeki şefaatin yalnız müminlere tahsis edilmesinin hiçbir önemi kalmazdı. Bu bakımdan hadislerde buyrulan şefaath yalnız müminlere hasır.

3. Kâfirlerin ahirette ebedi azap görecekları Kur'an-ı Kerim'in hükmüyle sabit olduğu gibi insan da bu konuda aklıyla aynı hükmü verebilir. Çünkü akıl doğru ve yanlışın, iyi ve kötünün ölçüsü sayılmaktadır.²⁰⁶

4. Kur'an-ı Kerim'de geçen "...gökler ve yer durdukça..."²⁰⁷ tabiri cehennem azabının zaman tayini ve sınırlandırma şeklinde bir açıklığa değil, aksine cehennemi

²⁰² Eşari, *Makalatu'l- İslamiyyin*, s. 167; el- Kummi, *Risaletu'l- İtikadati'l- İmamiyye*, s. 90.

²⁰³ M. Carullah, *İlahi Rahmet ve Uluhiyyet*, s. 47.

²⁰⁴ M. Carullah, *age.*, ss. 6.

²⁰⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hadi'l- Ervah ile Biladi'l- Efrac*, Beyrut, Daru'l-Kalem, 1983, ss. 292-293; bkz. Cehennemde kalışın ve azabın ebediliği ile ilgili ayetler: Nisa, 4/93; A'raf, 7/40; Ankebut, 29/23.

²⁰⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *age.*, s. 293.

²⁰⁷ Hud, 11/107.

sonsuzlaştırma anlamında bir açıklığa sahiptir. Çünkü dilciler ve tefsirciler bu gibi vakit tayinlerinin, Arapların örf ve anlayışlarında sonsuzluğu ifade etmek için kullanıldığını belirtmişlerdir. Nitekim “*yıldızlar ışıdıkça*”, “*güneş parladıkça*”, “*gece ve gündüz birbirini takip ettikçe*” gibi tabirlerle Araplar sonsuzluğu kastetmişlerdir. Kur’an-ı Kerim’de Arap dili ve anlayışı üzerinde indirildiğine göre “*gök ve yer durdukça bu iş böyle olacaktır*” sözü, o işin sonsuzluğunu bildirmektedir.

5. Yine bir ayette şöyle buyrulmaktadır: “...Allah dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar...”²⁰⁸ Bu ve buna benzer ayetlerde Allah’ın iradesine bağlanan şey, azabın bizzat kendisi değil, azaba çarptırılacak olanlardır. Yani bundan çıkan anlam Allah isterse azap eder’ değil, ‘Allah istediğine azap eder’ demektir. Başka bir deyişle Cenab-ı Hak, isterse kâfirlere azap eder, isterse bağışlayıp cennetine koyar anlamında olmayıp cehennemi hak eden kullarından dilediğine azap eder, dilediğini de affeder. Nitekim bunu destekleyen cehennem ve azabın ebediliğine delalet eden birçok ayet bulunmaktadır.²⁰⁹

Buna göre azabın belli bir müddet devam ettikten sonra bir gün sona ereceğini iddia edenlere karşı cehennem ebediliğini savunanlar bu ve buna benzer pek çok delil ortaya koymuşlardır. Ancak cehennem azabının bir gün mutlaka sona ereceğini savunanlar da kendi iddialarının haklılığını göstermek için birçok deliller ileri sürmüşlerdir. Ortaya konulan delillerin bazıları şunlardır:

1. Kâfirlerin cehennemde ebedi olarak kalmayacaklarına delalet eden üç ayet bulunmaktadır. İlki (Hud-107): “*Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedi olarak kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır.*” Bu ayeti kerimede yer alan “... gökler ve yer... “kelimelerinden kastedilen dünyadaki gök ve yerdir. Ayetin devamındaki istisna edatı buna delalet etmektedir. Ahiretteki gökler ve yer kastedilmiş olamaz. Eğer kastedilmiş olsaydı, ayetteki istisna kaydı aynı zamanda ahretin de son bulacağını gerektirmiş olur. Hâlbuki ahiret yurdu ebedidir. Bu konuda Cehm B. Safvan ve Ebu’l-Huzeyf el- Allaf dışındaki bütün İslam âlimleri ittifak etmişlerdir.

2. Allah’ın rızasını kazananlar rahmetiyle cennete girecekler, isyan edip O’nu inkâr edenleri de Allah gazabıyla cehenneme atacaktır. Fakat Allah’ın rahmeti

²⁰⁸ Maide, 5/18.

²⁰⁹ Fussilet, 41/27; Zümer, 39/71; Mümin, 40/71–72; Maide, 5/37.

gazabından kat kat üstün olduğu için eninde sonunda Allah sonsuz merhametiyle cehennemde azap görenleri cennete koyacaktır.²¹⁰

3. Meleklerin, peygamberlerin ve salih kulların şefaatleriyle günahkâr müminler cehennem azabından kurtulacaklardır. Daha sonra merhametlilerin en merhametlisi Allah bütün kullarına şefaatte bulunur ve geride kullarından hiç kimse kalmaz.

4. Azabın ebediliğini kabul etmeyenlerin delillerinden son olarak şu delili getirebiliriz: Azabın ebedi olup olmaması konusunda İslam ümmetinin ihtilafı vardır. Cumhura göre azap ebedi olsa da ta sahabe döneminden itibaren günümüze kadar azabın ebedi olmayacağını ileri sürenler de olagelmiştir.

Gerçekten sahabe döneminden itibaren hemen hemen her asırda azabın bir gün son bulacağını savunanlar çıkmışlardır. Onlar da akli ve nakli delillerle ispatlamaya çalışmışlar ve “cennet yalnız bana aittir” anlayışını ortadan kaldırarak “cennet hepimizin, hepimiz cennete gireceğiz” anlayışını kurmaya gayret etmişlerdir.

Musa Carullah Bigiyef eserlerinde “İlahi Rahmetin Umumiliği” meselesini derinlemesine ele almış, tezini akli ve nakli delillerle güçlendirmiştir. “*Rahmetin tüm insanlığı kapsayacağı*” görüşünü kabul etmeyenleri eleştirerek onların delillerini çürütme, sonrasında da kendi delillerini ortaya koyma yolunu tutmuştur.²¹¹

Aslında Kelam kitaplarında ahirette ilahi rahmetin müminlere has olduğu belirtilmiştir. Kelamcıların çoğu, “yalnız müminler cennete kavuşacaklar” görüşünü benimsemişlerdir.²¹² Günümüzde de bu görüş belli bir temele oturan ve bütün Müslümanlar tarafından ittifakla kabul edilen bir gerçektir. Fakat Carullah bu görüşe şiddetle karşı çıkmakta, bu anlayışı şiddetle reddederek yerine “bütün insanlar cennete girecektir” anlayışını yayma gayreti içinde olmuştur. Ona göre herkesin cennetlik olduğu fikri İslamiyet’in şanına daha uygundur. Zira Allah-ü Teâlâ da A’raf suresinin 156. ayetinde “... *Rahmetim her şeyi kuşatmıştır...*” buyurmaktadır. Şu halde bu ayet, ilahi rahmetin herkesi içine aldığına delalet eder ve hiçbir zamana hiçbir insana mahsus değildir. Rahmet dünya hayatında herkese bol bol verildiği gibi ahirette de herkese esirgemeksizin bolca verilecektir.

²¹⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hadi'l-ervah*, ss. 296– 297.

²¹¹ Mustafa Sabri-M. Carullah, *İlahi Adalet Rahmet-i İlahiye Burhanları*, ss. 263 vd.

²¹² Eşari, *Makalatu'l- İslamiyyin*, s. 167.

Carullah'a göre bir göz kırpması gibi az bir ömür içinde rahat yüzü görmeyen insanların ahirette de sonsuza dek dehşetli bir azap görmeleri Allah'ın rahmetine uygun düşmez. Eğer böyle olsaydı, Allah'ın gazabı rahmetinden kat kat üstün olmuş olurdu.²¹³ Hâlbuki Cenab-ı Hakk'ın rahmeti annenin çocuğuna olan sevgi ve rahmetinden daha fazladır. Bir anne çocuğunun ateşte nasıl yanmasını istemiyorsa, Allah da onun gibi daha fazla, kulunun ebedi olarak azap görmesini istemez. Fakat Carullah'a göre inkâr ve isyan edenler, şirk koşanlar belli bir müddet azap gördükten sonra kurtulacaklardır. Çünkü azap onların dünyadaki yaptıklarının karşılığıdır. Fakat eninde sonunda Allah af, mağfiret, merhamet ve keremiyle tüm günahları bağışlar. Çünkü Cenab-ı Hak "... Allah bütün günahları bağışlar"²¹⁴ buyurmaktadır. Zaten onun şanına, hikmet ve izzetine uygun olan da budur.

Carullah, Allah nice mağfiret, merhamet sahibi olduğunu ve bütün günahları bağışlayacağını söylüyorsa da biz müminler onun rahmetini diğerlerinden kıskanarak, bizzat kendimiz başka inançta olanları ebedi cehenneme attık. Hâlbuki Allah-ü Teâlâ'nın son derece geniş, mutlak rahmeti herkes için yetecektir, kâfidir. Allah rahmetini zerresine varıncaya kadar bütün insanlığa hatta bütün varlık âlemine hesapsız, esirgemeksizin bolca dağıtır, demektedir.²¹⁵

Fakat burada bir soru akla gelir. Eğer Allah'ın rahmeti tüm insanlığı kapsıyorsa, o zaman müminle kâfir arasında ne fark kalır? Carullah rahmet ve merhamet kavramları etrafında bu soruya şu şekilde cevap vermeye çalışmaktadır:

1. Şüphesiz rahmetin iki türü vardır. Biri amel karşılığında olmaksızın yalnız merhametlilerin en merhametlisi olan Allah-u Teâlâ'nın lütfuyla tüm insanlara eşit dağıtılan hem bu dünyada hem de ahirette hesapsız bolca verilen kapsayıcı rahmettir. Diğeri ise Korunma, namaz, zekât, oruç, sadaka, güzel amel gibi imanın rükünleri olan amellere karşılık olmak üzere Allah tarafından va'd edilen yazılı rahmettir. Yani kapsayıcı herkes için, va'd edilen yazılı rahmet ise gayret edip çalışanlar için Carullah bu iddiasını Kur'an-ı Kerim'in ayetleriyle temellendirmektedir. Nitekim o,

²¹³ M. Carullah, *İlahi Rahmet ve Ulûhiyet*, s. 27.

²¹⁴ Zümer, 39/53.

²¹⁵ M. Carullah, *age.*, s. 49.

kapsayıcı rahmet “...rahmetimi korunanlara yazacağım...”²¹⁶ ayetine dayandığını söylemektedir.²¹⁷

2. Carullah “mağfiret” kavramını temel almaktadır. O, Kur’an-ı Kerim’in “...Allah bütün günahları bağışlar...”²¹⁸ ayetini esas alarak Allah’ın tüm günahları bağışlayacağını söylemektedir. Çünkü ona göre bu ayetin muhkem ifadesi de bunu göstermektedir. Başka bir deyişle ayetteki ‘bütün günahlar’ deyimini küfür dâhil olmak üzere günahların hepsini içermektedir. Ne var ki Allah Kur’an’da “Rahman hiç kimseye azap etmez” dememiştir. Buna göre Allah günahların her çeşidini bağışlıyorsa da bazı büyük günahlar için azap kaçınılmazdır. Fakat belli bir müddet azap gördükten sonra eninde sonunda herkes cennete kavuşacaktır.

Dolayısıyla Carullah’ın bu ifadelerinden bağışlamanın iki çeşit olduğu anlaşılmaktadır:

- a. **Hiç azapsız bağışlama:** Bu tür bağışlama müminlerin yaptıkları bazı küçük büyük günahları içerir.
- b. **Belli bir süre azap ettikten sonra bağışlama:** Yani inkâr ve isyan edenler için şüphesiz bu tür bağışlama söz konusu olur.

Özetle Carullah, azabın ebedi olmadığı ve ilahi rahmetin herkesi kapsayacağı görüşündedir. Zira ona göre Allah’ın rahmeti, bütün insanlar hatta varlık âlemine yetecek hatta artacaktır. Biz geniş olan ilahi rahmeti sınırlandırarak belli bir zamana ve insana tahsis edemeyiz. Allah’ın rahmeti her şeyi kapsar. Buna rağmen bazıları için azap da kaçınılmaz bir hadisedir. Fakat azap ebedi olmadığına göre eninde sonunda isyan ve inkâr edenlerin, şirk koşanların günahları bağışlanacak ve cennete gireceklerdir.

Şüphesiz İnsanların hepsi, ancak kendi inançlarının hak olduğunu, kurtuluşun yalnız kendilerinde bulunduğunu iddia ederler. İslam dini de Kur’an-ı Kerim’in açık beyanına göre “hak din”, “dosdoğru din”²¹⁹ dir. Dolayısıyla yalnız İslam akidesi haktır. İslam dininin başka dinler arasında yüceliği, hakkaniyeti tartışılmaz bir gerçektir. Zaten bu hakikat Kur’an-ı Kerim’in “... İşte dosdoğru din budur...” gibi ayetleriyle teyit edilmektedir. Fakat biz başka bir milleti veya toplumu

²¹⁶ A’raf, 7/156.

²¹⁷ M. Carullah, *İlahi Rahmet ve Ulûhiyet.*, ss. 45–49.

²¹⁸ Zümer, 39/53.

²¹⁹ Al-i İmran, 3/19.

inanç ve ibadetlerinden dolayı tekfir edemeyiz. Dolayısıyla onları düşman saymak doğru değildir. Çünkü bütün dinler, tek bir dinin tek bir kaynağın gelişim halkalarıdır.²²⁰ Diğer bir ifadeyle Allah'tan gelen gerçek dinin bozulmuş şekilleridir.

Carullah'a göre Hz. İsa'yı tanrı edinenler, ruhları tanrı kabul eden animistler, ateşe tapan Mecusiler, güneşe secde eden tabiat abitleri vasıtada hata etmişlerse de kasıtlarında şüphesiz isabet etmişlerdir. Gerçekte vasıta olarak herhangi bir şeye secde edenler, ibadet yapanlar, secde ve ibadetlerinin arkasından muhakkak ki Allah'ı aramaktadırlar. Dolayısıyla onların hataları veya günahları kastında değil, bilakis şükredilebilecek olanı tayin edebilme hususundadır.²²¹

Carullah'ın rahmetin tüm insanlığı kapsayacağı ve ulûhiyet hususunda bütün inançların haklılığı konusundaki görüşleri için son olarak şunları söylemek mümkündür:

- İlahi rahmet bütün insanlığı kapsayacaktır.
- Ahirette tüm insanlık azaptan kurtulacaktır.
- Ahiret azabı muhakkak bir gün son bulacaktır.

- Ulûhiyet konusunda gerçek ve hak din İslam dini ise de başka din mensuplarını inanç ve ibadetlerinden dolayı suçlamayız. Çünkü herkesin inanç ve ibadetlerinin arkasında Allah vardır.²²²

Görülüyor ki bu dört nokta Musa Carullah'ın "İlahi Rahmet" anlayışının temelini oluşturmaktadır. Şüphesiz herhangi bir konuda bir tez ileri süren kimse, tezinin haklılığını göstermek için onu delillerle temellendirmeye çalışır. "İlahi Rahmet'in Umumiliği" tezini benimseyen Carullah da görüşünü hadislerle ve Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle temellendirme yoluna gitmiştir:

1. Azap ve azabın ebediliği Allah'ın meşietiyile sınırlandırılmasıdır. O bununla ilgili olarak "Bize, bu dünyada da iyilik yaz ahrette de. Şüphesiz biz sana döndük. Allah buyurdu ki: Kimi dilersem onu azabıma uğrattırım; rahmetim ise her şeyi kuşatmıştır. Onu, sakınanlara, zekâtı verenlere ve ayetlerimize inananlara

²²⁰ Mustafa Sabri-M. Carullah, *İlahi Adalet Rahmet-i İlahiye Burhanları*, ss. 257-258.

²²¹ M. Carullah, *Uzun günlerde Oruç*, ss. 76-77.

²²² Bkz. Her inancın hak olduğu düşüncesinin yanlışlığını gösteren ayetler: Bakara, 2/257; Maide, 5/9-10; Tevbe, 9/40; Kehf, 18/29; Fussilet, 41/40.

yazacağım.”²²³ ve “Allah, onların hepsini bir araya topladığı gün, ‘Ey cinler (şeytanlar) topluluğu! Siz insanlarla çok uğraştınız’ der. Onların insanlardan olan dostları ise: ‘Ey Rabbimiz (biz) birbirimizden yararlandık ve bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık’ derler. Allah buyurur ki: Allah’ın dilediği hariç, içinde ebedi kalacağınız yer ateştir. Şüphesiz Rabbin hikmet sahibidir, bilendir.”²²⁴ ayetlerini zikretmektedir. Söz konusu ayetlerde Allah’ın rahmetinin her şeyi kapsayacağından, azabını dilediğine uğratacağından ve onun dilediği hariç cehennemde ebedi kalacaklardan bahsedilmektedir.²²⁵ Carullah, A’raf suresinin 156. ayetinde buyrulan “Rahmetim her şeyi kaplamıştır” prensibinden hareketle Allah’ın rahmetinin tüm insanlığı hatta bütün varlık âlemini kapsayacağını ve ayetin devamındaki “rahmetimi korunanlara, zekât verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım” ibaresinin önceki rahmeti tahsis etmediğini vurgulamaktadır. Zira o, mantık ve usül ilmindeki özelin hükmü, genelin hükmüne uygun olduğunda genelin hükmü sınırlanmaz kaidelerini belirterek; yukarıdaki ayetin açık beyanına göre iki tür rahmetten söz edilebileceğini söylemektedir: Birincisi, kapsayıcı rahmet; bu tür rahmet bütün insanlığı içine alır. İkincisi ise; korunma, zekât, oruç gibi ameller karşılığında verilen özel rahmettir.²²⁶

Bu ayetlerin yanında Carullah, Hud suresinin 107. ve İbrahim suresinin 48. ayetlerine işaret ederek²²⁷ bu ayetlerde azabın ebediliği “gökler ve yer devam ettikçe” şartına kayıtlı olduğunu belirtmektedir. O, bu ayetlere dayanarak azap ve azabın sonsuzluğunu Allah’ın meşietini ve Kur’an’da zikredilen cehennemde ebedi kalışı belirli bir süre kayıtlıdır.

2. Musa Carullah, “Bismillahi’r-Rahmani’r-Rahim” ayetindeki Rahman’ın Rahim’den kelime yapısı yönünden daha mübalağalı olduğunu kabul etmekle beraber, bu iki kavramın taşıdığı manayı şöyle açıklamaktadır: Rahman genel merhametiyle tüm insanlığa devamlı olarak rahmet eden; Rahim ise özel rahmetiyle yalnızca amel karşılığında rahmet edendir. Nitekim O, Kur’an-ı Kerim’in “Rahman

²²³ A’raf, 7/156.

²²⁴ En’am, 6/128.

²²⁵ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*, s. 16.

²²⁶ M. Carullah, *İlahi Rahmet ve Ulûhiyet.*, ss. 45–49.

²²⁷ Hud, 11/107: “Gökler ve yer durdukça orada sürekli kalacaklardır. Ancak Rabb’in çıkarmayı dilerse o başka. Çünkü Rabb’in istediğini yapandır.” İbrahim–48: “O gün yer başka yere göler de başka göklere değiştirilir. Hepsi tek ve kahredici yüce Allah’ın huzurunda durur.”

*arş'a etmiştir*²²⁸ ayetinin tezini teyit ettiğini söylemektedir. Çünkü ona göre Allah'ın kapsayıcı rahmeti, bütün varlık âleminde büyük olan 'arş'ı kuşattığına göre ilahi rahmet de tüm insanlığa esirgenmeksizin bolca verilecektir.²²⁹ Dolayısıyla Carullah'a göre arş'ı kuşatan rahmet, şüphesiz ahirette de tüm insanlığı içine alacaktır.

3. Şirk dâhil olmak üzere bütün günahların bağışlanmasıdır; Carullah, Kur'an-ı Kerim'in Zümer suresinin 53. ayetinde buyrulan *"Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah bütün günahları bağışlar. Çünkü O, çok bağışlayan ve esirgeyendir"* ayetinden hareketle Allah'ın şirk dâhil olmak üzere bütün günahları bağışlayacağını söylemektedir. Çünkü ona göre ayetteki *"Ey kullarım!"* hitabına tüm insanlar dâhildir. Aynı zamanda Carullah *"Allah bütün günahları bağışlar"* ibaresindeki bütün günahların içinde küfür ve şirkin de bulunduğunu *"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse için bağışlar"*²³⁰ ayeti kerimesiyle hiçbir surette çatışmadığını belirtmektedir. Çünkü ona göre ayetteki *"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz"* ibaresi cezaya delalet edip sonsuzluğa delalet etmemektedir.²³¹ O halde Allah, küfür ve şirk dâhil olmak üzere bütün günahları bağışlar. Fakat küfür edenler ve şirk koşanlar cezaya çarptırılacaklardır. Eninde sonunda bütün insanlık için kurtuluş vardır.

4. Hz. İsa'nın Allah-ü Teâlâ'ya *"Eğer onları bağışlarsan, şüphesiz sen aziz ve hâkimsin"* demesidir. Allah-u Teâlâ Maide suresinin 118. ayetinde Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem'i ilah edinen Hıristiyanlar hakkında Hz. İsa peygamber'in diliyle hikâye yoluyla şöyle buyurmaktadır: *"Eğer kendilerine azap edersen şüphesiz onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen hikmet ve izzet sahibisin"* Carullah bu ayete dayanarak şirk ve küfür gibi günahların bağışlanmasını istediğini ifade etmekte ve bu ayetin tefsirinde Zemahşeri'nin *"Bağışlama aklen her suçlu için güzeldir. Hatta suç ne kadar büyük olursa, bağışlamak o kadar güzel olur"*²³² sözünün doğru olduğunu belirterek şirk ve küfür gibi günahların bağışlanmasının mümkün olduğunu dile getirmektedir. M. Carullah iddiasını ispat hususunda Kur'an-ı Kerim

²²⁸ Ta-Ha, 20/5.

²²⁹ Mustafa Sabri-M. Carullah, *age.*, s. 302.

²³⁰ Nisa, 4/48.

²³¹ M. Carullah, *age.*, s. 49

²³² Muhammed b.Ömer ez-Zemahşeri el- Hevarizmi, *Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, Muhammed Mahmud Halebî Şürekâsı, Mısır, 1966 c. 1 s. 442.

ayetlerinin yanı sıra Buhari ve Müslim’de geçen iki hadisi de delil olarak getirmektedir.²³³

1. Ömer b. el-Hattab (r.a) şöyle rivayet eder:

“Rasulullah’ın (s.a.v) huzuruna Hevazin kabilesinden bazı esirler getirilmişti. Bunlar arasında emzikli bir kadın vardı. Bu kadın çocuğunu kaybetmişti ve bu yüzden göğsünde biriken sütü sağarak başka çocuklara veriyordu. Daha sonra esirler arasında kendi çocuğunu buldu. Hemen onu alıp derin bir şefkatle emzirmeye başladı. Bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.v) çevresindekilere “*Şu anne kendi öz çocuğunu ateşe atar mı dersiniz?*” diye sordu. Ashab-ı Kiram da “*hayır! gücü yettiği sürece elbette ki atmaz*” karşılığını verdiler. Âlemlere rahmet olarak gönderilen İslam peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v) “*Yemin ederim ki Allah kendi kullarına, bu annenin öz çocuğuna olan merhametinden daha fazla merhametlidir.*” buyurdu.²³⁴

2. Ayrıca Hz. Peygamberden şöyle rivayet edilmiştir:

“Kıyamet gününde Allah-ü Teâlâ Hazretleri şöyle buyurur: “*melekler, peygamberler ve müminler şefaatte bulundu ve cehennemde, kalbinde zerre kadar kötülük bulunan hiç kimse kalmadı. Geriye merhametlilerin en merhametlisi olan Allah kaldı.*” demektedir.²³⁵

Müellif, bu iki hadisin oldukça açık beyanına göre azabın ebedi olmadığı ve bu hadisleri açıklamaya ihtiyaç duyulmadığı görüşündedir. Böylece o, Kur’an-ı Kerim ayetlerine ve Hz. Peygamber’in hadislerine dayanarak “ilahi rahmetin umumiliği” meselesini ispatlamaya çalışmıştır. Kelamcılarla ters düştüğü ilahi rahmet meselesi hususunda Carullah, temelde Allah’ın rahmetinin, herkese ve her şeye şamil olduğu iddiasıyla konuya felsefi bir boyut da katmaktadır. Ancak Kelam âlimleri, Allah’ın ezeli ve ebedi sıfatlarına vurgu yaparak, meseleyi Kelami açıdan incelemiştir. O dönemin şartları göz önüne alındığında Müslümanların kendi içlerinde ve gayri müslimlerle aralarındaki dini taassubu azaltmak için Carullah, “ilahi rahmetin umumiliği” düşüncesini işlemiştir.²³⁶

İptidai toplumlardan günümüze doğru gelindiğinde her toplumun belli bir temele dayandırılmış tanrı inancının olduğu görülmektedir. Dolayısıyla herkes nazari

²³³ M. Carullah, *İlahi Rahmet ve Ulûhiyet*, ss. 53-57.

²³⁴ Buhari, *Edep*, 18.

²³⁵ Müslim, *İman*, 81.

²³⁶ H. Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları, Konya, 1966, c. 2, s. 450

bir imana sahiptir. Ancak konunun gaybi bir mesele olması itibariyle mevcut hükümlerin hepsi nakli delillere dayanarak çıkartılmaktadır. Kur'an ve sünnet, cennet ve cehennem mahiyeti ile ilgili bize bilgi vermektedir. Kuran'ı Kerim'in ayetleri bağlamında konu değerlendirilirse lâfzî manasıyla Allah şirk koşanları affetmeyeceğini bunun haricindeki bütün günahları bağışlayacağını belirtmektedir. Öte yandan Allah, geçmişten günümüze tartışılan cennet ve cehennem hakikati ve buralarda karşılaşılabilecek nimet ve azabın mahiyeti hakkında insana sorumluluk yüklememiştir. Bağışlayıp bağışlamama durumu kesinlikle Allah'ın mutlak iradesine bağlıdır. Bizim bu konuda "cennetlik veya cehennemlik" diye tasnifimizin hiçbir kıymeti yoktur. Cehennem azabının ebediliği, daha çok kulların kendilerini çekidüzen vermeleri, Allah'ı tanıyıp O'nu kabul edip etmemeleri ile ilgilidir. İlahi adalet ödül ve ceza konusundaki şartlarını ayetlerde belirtmiş, insanların seçimlerini yapmalarını istemiştir. Dolayısıyla ilgili azap ayetleri olmasaydı, belki ilahi adaletin neye göre olacağı sorgulanabilirdi. Ayrıca Allah'ın rahmeti herkesin cehenneme gidip gitmemesine bağlı olmasa gerek.

2.4. DİĞER BAZI KELAMİ PROBLEMLER

Kıyamet bir gün mutlaka gerçekleşecektir. Bu kati surette nassın hükmüyle sabittir, hatta son çağlardaki pozitif ilimle uğraşan bilim adamları da, kıyametin kaçınılmaz bir hadise olduğunu belirtmektedirler. Fakat kıyametin ne zaman kopacağını ancak Allah bilir. Bununla beraber Hz. Peygamber'e atfedilen ve kıyametin yaklaştığını bildiren bir takım belirti ve alametler bulunmaktadır. Onların bazıları şunlardır:

- Deccal
- Dabbe-i Arz
- Ye'cüc ve Me'cüc
- Hz. İsa'nın gökten inmesi
- Güneşin batıdan doğması

Kıyametin bu ve başka alametlerini Ebu Hanife başta olmak üzere Ehl-i Sünnet âlimleri ile Şia ve Mutezile'nin çoğunluğu kabul etmektedirler.²³⁷ Fakat tarih seyri içinde genel olarak kabul edilen görüşe aykırı olan fikirler de ortaya atılmıştır. Bu aykırı düşünceye sahip kimselerden birisi de Musa Carullah Bigiyef'tir. Özellikle Hz. İsa'nın gökten inişine karşı çıkmakta, aynı zamanda Ye'cüc-Me'cüc, Hızır meselelerini de eleştirmektedir.

2.4.1. Nüzul-i İsa

Hz. İsa'nın nüzülü konusunda kabul edilen genel anlayışı²³⁸ Carullah eleştirmektedir. O, öncelikle Hz. İsa'nın dirilişini kabul edenlerin delillerini çürütmeye, daha sonra Hz. İsa'nın öldüğü ve kıyamet yaklaştığında onun ne gökten ineceği ne de yerden kalkacağı hakkında kendi delillerini ortaya koymaya çalışmaktadır. O, nüzul-ü İsa'yı kıyamet alameti olarak kabul edenlerin, Kur'an-ı Kerim'in iki ayetini tahrif ederek kullanmaya çalıştıklarını belirtmektedir. Bu ayetlerin birincisi Zuhuruf suresinin 61. Ayetidir. Söz konusu ayette Cenab-ı Hak şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz ki o, kıyametin ne zaman kopacağına bilgisidir. Ondan hiç şüphe etmeyin ve bana uyun, çünkü bu, dosdoğru yoldur.” Nüzul-ü İsa'yı iddia edenlerin ayetteki zamirin ‘nüzule’ işaret ettiğini kabul ettiklerini belirterek böyle bir tevilin üç yönden batıl olduğunu vurgulamaktadır:

1) Müfessirler, ‘innehi’ zamiri ya Kur'an'a ya da İsa'ya işaret ettiğini söylemişlerdir. Hiçbir müfessir nüzulden bahsetmemiştir.

2) Nüzul, ne kıssada ne surede ne de genel olarak Kur'an'da bulunmaktadır.

3) Eğer zamir nüzule işaret etseydi, o zaman “fela temterunne biha” yani ondan hiç şüphe etmeyin ibaresi batıl olurdu. Çünkü gelecekte olacak şey hiçbir surette şüpheyi ortadan kaldırmaz. Ayetteki ‘innehi’ zamiri Kur'an veya Hz. İsa'ya delalet ederse, o kadar problem hâsıl olmaz. Bilakis Hz. İsa gelecekte değil, geçmişte yaşamış, Kur'an'ı da geçmişte Muhammed Peygamber'e inmiştir.

İkinci ayet Nisa suresinin 159. ayetidir. Ayette şöyle buyrulmaktadır: “And olsun kendilerine kitap verilenlerden ölümünden önce iman etmeyecek hiçbir kimse

²³⁷ Zeki Sarıtoprak, “Deccal”, TDVİA, İstanbul, 1994, c. 9, ss. 67-72.

²³⁸ Bkz. A. Saim Kılavuz, *İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Yayınları, İstanbul, 1998, s. 211; Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam*, s. 411.

yoktur. Kıyamet gününde aleyhlerine şahit olacaktır.” Musa Carullah’a göre Hz. İsa’nın gökten inişini kabul edenler bu ayeti tahrif ederek ayetteki “*kable mevtili*” zamirinin İsa’ya delalet ettiğini iddia etmiş ve “Ehl-i Kitap Hz. İsa’nın nüzulünden sonra ölümünden önce inanacaklardır” şeklinde anlamışlardır. Carullah ayete böyle bir anlam vermenin birkaç yönden batıl olacağını söylemektedir: a) Eğer zamir Hz. İsa’ya delalet edecekse, o zaman Ehl-i Kitabın imanında ‘önce’, ‘öncelik’ kaydı kalmaz. Hâlbuki Ehl-i Kitap kendileri ölmeden önce İsa’ya inanacaklardır. b) Her zarfın belli bir sınırı vardır. Zamir Hz. İsa’ya delalet edecek olursa, “*kable mevtili*” zarfı belli olmaz hale gelir. Çünkü Hz. İsa’nın ne zaman öleceği belli olmaz. Eğer zamir Ehl-i Kitaba kinaye ise, o zaman zarfın sınırı belli olmuş olur. c) Ayeti “Hz. İsa’nın ölümünden önce Ehl-i Kitaptan ona inanmayacak kimse kalmaz.” olarak anlayıp Hz. İsa’yı gökten indirsek bile, gerçek hayatta milyardan biri ona inanacaktır.²³⁹

Aynı zamanda İsa’nın kıyamete yakın ineceğini kabul edenlerin getirdikleri delillerin biri Nisa suresinin 158. Ayetinde buyrulan “*Bilakis Allah İsa’yı kendi katına kaldırmıştır...*” ibaresidir.

Carullah ayetteki “*bel rafa’ullah*” yani “Allah onu kendi katına kaldırmıştır” tabirinin cesetle beraber yükselmek, kaldırmak anlamına geldiğini söylemekte ve yükselmenin yalnız İsa için değil, şehitler ve genel olarak cennetlikler için geçerli olduğunu belirtmektedir. Fakat onlar için de kaldırılmak cesetle beraber değildir. Özellikle Carullah Kuran’daki “*su’ud illallah, rucu illallah*” gibi tabirlerin “bedenle birlikte yukarıya doğru yükselmek” anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Carullah, Hz. Peygamber’in hadislerinde Hz. İsa’nın gökte mevcudiyetine delalet eden haberler varsa da, bu tip haberlerin yalnızca Hz. İsa için değil, mezarları yerde bulunan Hz. Âdem, Hz. Yusuf, Hz. Musa, gibi peygamberler hakkında da varit olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber o, Ebu Hureyre’ den rivayet edilen “*İmanımız kendimizden olduğu halde Meryem oğlu İsa sizin içinize indiği zaman acaba sizler nasıl olursunuz?*”²⁴⁰ hadisini ele alarak bu hadisin Buhari’nin sahihinde bulunduğunu söylemekte ve üstü kapalı olarak hadisi inkâr etmektedir. Fakat inkârın küfrü gerektirmediğini de söylemektedir. Carullah, daha sonra kendi delillerini

²³⁹ M. Carullah, *Edebiyatı’l-Arabiyye*, ss. 51–52.

²⁴⁰ Buhari, *Enbiya*, 49; Müslim, *İman*, 244–246.

ortaya koymaktadır. Onun getirdiği delillerin ilki Kur'an-ı Kerim'in Maide suresinin 110. ayetidir. Ayet mealen şöyledir: *“Allah o zaman şöyle diyecek: Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene verdiğim nimeti hatırla! Hani seni mukaddes ruh yani Cebrail ile desteklemiştim, sen beşikte iken de yetişkin çağında da insanlarla konuşuyordun. Sana kitabı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şey yapıyordun da ona üflüyordun, hemen benim iznimle o bir kuş oluyordu. Yine benim iznimle körü ve alacayı iyileştiriyordun. Ölülere benim iznimle hayata çıkarıyordun. Hani İsrail oğullarını seni öldürmekten engellemiştim, kendilerine apaçık deliller getirdiğin zaman içlerinden inkâr edenler “Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değildir.” demişlerdi.*

Bu ayette Allah, Hz. İsa ve annesine verdiği en büyük nimetleri hatırlatmaktadır. Fakat Carullah, bu ayette en büyük nimet olarak âlemi ıslah etmek, yeryüzünde adaleti yerleştirip her türlü düşmanlıkları yok etmek için Hz. İsa'nın gökten inişini zikretmediğini söyleyerek bu tür nimetin başka nimetlere kıyasla daha büyük olduğunu vurgulamaktadır. O, Hz. İsa'nın gökten inmesi gerçek olsaydı, şüphesiz bu ayette yer alacaktı, demektedir.

İkinci delil ise Meryem suresinin 15. ayetidir. Bu ayette Allah-u Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *“doğduğu gün, öleceği gün ve dirileceği gün ona selam olsun!”* Carullah'a göre, eğer İsa âlemi ıslah etmek için gökten incekse, şüphesiz *“ve yevme yenzilü hayyan”* gibi ibaresi zikredilecekti. Çünkü cesediyle göğe yükselmek, âlemi ıslah etmek ve yeryüzüne adaleti getirmek gibi mucizevî olay, çocuk iken konuşmak gibi mucizeden daha üstündür.²⁴¹

Böylece Carullah, Hz. İsa'nın cesediyle beraber göklere kaldırıldığını ve kıyamete yakın günlerde yeryüzünde adaleti yerleştirmek, âlemi ıslah etmek için ineceğini kabul etmemektedir. O, Hz. İsa'nın nüzulünü iddia edenleri eleştirmekte ve onlar görüşlerini ispat etmek için Kur'an'ın ayetlerini tahrif ettiklerini söylemektedir.

Kısaca Carullah, Hz. İsa'nın cesediyle beraber göklere yükselmesine ve kıyamete yakın ineceğine delalet bir ayet ve hadisin bulunmadığını, aksine onun diğer insanlar ve peygamberler gibi öldüğüne delalet eden delillerin bulunduğunu söylemektedir.

²⁴¹ M. Carullah, *Edebiyatü'l-Arabiyye*, ss. 50–54.

2.4.2. Ye'cuc Me'cuc

Ye'cuc Me'cuc kıyamet alametlerinin büyüklerinden biri olup Kur'an-ı Kerim'in iki ayetinde geçmektedir. Biri Kehf suresinin 94.ayetidir. Söz konusu ayette şöyle buyrulmaktadır: “*Ey Zülkarneyn! Yeryüzünde bozgunculuk çıkaran Ye'cuc ve Me'cuc'le aramızda bir set çeksen de vergi versek, dediler*” Diğeri de Enbiya suresinin 96.ayetidir. Bu ayette Cenab-ı Hak: “*Nihayet Ye'cuc Me'cuc'un önü açıldığı zaman onlar her tepeden boşanırlar.*” buyurmaktadır. Bununla beraber Ye'cuc Me'cuc konusunda birçok hadisler de bulunmaktadır.

Ye'cuc Me'cuc'un Kelamdaki yerine gelirsek kıyamet alametlerinin büyüklerinden biri sayılmakta ve belli bir zamanda Zülkarneyn'in kurduğu seddi aşarak yerde yürüyen, gökte uçan her şeyi öldüren, yani dünyayı harap eden bir felaket olarak kabul edilmektedir. Fakat Ye'cuc Me'cuc'un kimler olduğu hakkında açık seçik bir cevap bulunmamaktadır. Bundan dolayı onların kimler olduğu hususunda çeşitli görüşler ortaya atılmış ve bazı kaynaklarda Ye'cuc Me'cuc deyimini bozgunculuk yaparak insanlığa büyük felaket getiren bir millet ve bu milletin de Türkler olduğu ifade edilmiştir. Nitekim İbn Haldun, *Mukaddime* adlı eserinde Çin memleketi etrafında yaşayan Türk milletinin Ye'cuc Me'cuc oldukları hakkında rivayetlerin bulunduğunu, dolayısıyla Ye'cuc Me'cuc'un bir Türk kavmi olduğuna işaret eder.²⁴²

Ayrıca meşhur müfessirlerden Taberi, *Camii'l- Beyan* adlı tefsirinde kıyamete yakın doğu taraftan başlayarak insanların üzerine akın edip büyük felaket getiren Ye'cuc Me'cuc'un Türkler olduğunu belirtir.²⁴³

Örneğin: Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: “*küçük gözlü, kırmızı yüzlü, basık burunlu ve suretleri kalın deriden yapılmış kalkanlara benzeyen Türklere karşı savaşmadıkça hüküm günü gelmeyecektir. Ve hüküm günü gelmeyecektir ki ta sizler kıvrık kıldan yapılmış sandal giyen bir millete karşı savaşına kadar.*”²⁴⁴ İşte bu ve buna benzer hadisleri

²⁴² İbn Haldun, *Mukaddime*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983, c. 5, s. 3.

²⁴³ Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Camii'l-Beyan an Te'vili A'yi'l-Kur'an*, Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır, 1954 c. 15-17, ss. 16-23.

²⁴⁴ Buhari, *Cihat*, 95-96; Müslim, *Fiten*, 63-66.

temel alarak bazı İslam âlimleri Ye'cuc Me'cuc'un Türkler olduğu hükmüne varmışlardır.

Fakat bu konuda ciddi eleştiride bulunan Carullah, Ye'cuc Me'cuc adıyla yeryüzünde hiçbir zaman bir halk, bir millet ve bir devlet yaşamadığını ve bunun tarihin verileriyle sabit olduğunu belirtmektedir. O, İslam âlimlerinin eserlerindeki Ye'cuc Me'cuc ve onların Türkler olduğu görüşünün Yahudilerin mukaddes kitaplarından kaynaklandığını söylemektedir. Carullah, Kur'an'da beyan edilen Ye'cuc Me'cuc ayetlerine bakarak Ye'cuc Me'cuc'un bir milletin ismi değil de sıfatı olduğu sonucuna varmaktadır. Çünkü ona göre bu sıfat Kur'an'ın sadece iki ayetinde geçmektedir. Biri, İslam'dan binlerce sene evvel Büyük İskender zamanında gerçekleşen hadise ise, diğeri İslam'dan binlerce sene sonra ortaya çıkacak olaydır. Buna göre, aralarında birkaç yüz veya bin asır fark bulunan halk elbette bir olamaz. Diğer taraftan o, Ahdi atik hayalleri hariç, tarihte hatta mitolojilerde bile Ye'cuc Me'cuc ismindeki bir millete hiç rastlanmadığını söylemektedir.²⁴⁵ Dolayısıyla Carullah'a göre isim olarak Ye'cuc Me'cuc tarihte hiç olmamıştır. Vasıf olarak ise her zaman her yerde bulunur. Bundan ötürü Kur'an-ı Kerim'de de Ye'cuc Me'cuc'un cinsiyetleri, zaman ve mekânları açıklanmamıştır. Çünkü vasıf olarak Ye'cuc Me'cuc dün ve bugün olduğu gibi yarın da mutlaka olacaktır. Örneğin Büyük İskender'in zamanında Ye'cuc ve onun kuvvetli askeri Me'cuc vardı. Bunun gibi Yahudilere nispetle Babil hükümeti Ye'cuc ise, Türklere ve Müslümanlara nispetle Ye'cuc Me'cuc Cengiz ve onun askeri idi.²⁴⁶

Kısaca şunu diyebiliriz: Carullah'a göre Ye'cuc Me'cuc geçmişte olduğu gibi gelecekte de olacaktır. Zira bu Kur'an hükmüyle sabittir. Fakat Ye'cuc Me'cuc bir milletin veya devletin ismi değil, aksine herhangi bir milletin vasfı olabilir. Müslüman âlimlerinin arasında Ye'cuc Me'cuc konusundaki rivayetler Yahudi kaynaklarından etkilenmiş ve Kur'an ayetlerini de o doğrultuda yorumlamaya çalışmışlardır.

²⁴⁵ M. Carullah, *Kur'an-ı Kerim Ayeti Kerimelerinin İfadelerine Göre Ye'cuc Me'cuc*, Berlin, 1933, ss. 4-19.

²⁴⁶ M. Carullah, *age.*, ss. 31-34.

2.4.3. Hızır Meselesi

Kur'an-ı Kerim'de "Hızır"ın adı geçmemektedir. Fakat müfessirlerin çoğu, Kehf suresinin 65. ayetinde buyrulan "...ona katımızdan bir rahmet vermiş, yine ona tarafımızdan bir ilim öğretmiştik" ibaresinden kasıt "Hızır"dır derler.²⁴⁷ Fakat adıyla beraber Hızır konusu, Buhari, Müslim, İbn Mace, Tirmizi, Ahmet b. Hanbel başta olmak üzere birçok hadis kitaplarında yer bulmuş ve Kehf suresindeki bilgiler tekrar edildiği gibi başka bilgiler de verilmiştir.²⁴⁸

Kıyamet alametleriyle doğrudan ilişkisi olmasa da dolaylı olarak münasebeti bulunan Hızır meselesi kültürümüzde derin izler bırakmıştır. Yani Hızır denilince, insanların çoğu, kıyamete kadar yaşayan ve insanlar tarafından nadir görülen birisi olduğu düşüncesindedirler. Aslında Hızır, Hz. Musa peygamberin döneminde yaşayan, kendisine ilahi hikmet ve bilgi verilen kişidir.²⁴⁹

Hızır'ın hayatına gelince, onun henüz hayatta olduğunu, fakat zamanı gelince öleceği ve bu durumun Kur'an-ı Kerim ve sünnete aykırı olmadığını kabul edenler olduğu gibi Hızır'ın hayatta olmadığını söyleyenler de olmuştur. Onlar konuyu ispat hususunda birtakım delillere başvurmuşlardır. Söz konusu delillerin başında Kur'an-ı Kerim'in Enbiya suresinin "*Her nefis ölümü tadacaktır*"²⁵⁰ ayeti ve Peygamber'in vefatı yaklaştığında buyurduğu "*Yüz sene sonra bugün yeryüzünde yaşayanlardan hiç kimse kalmaz*" hadisi gelmektedir.²⁵¹

Böylece Carullah, Hızır'ın öldüğünü Allah tarafından konulan tabii kanunlara bağlayarak onun ispatı hususunda akli ve nakli delillere başvurmuştur.

Nakli delillerin başında Kur'an-ı Kerim'in şu ayetleri gelmektedir:

1."Biz senden önce de hiçbir beşere ebedilik vermedik. Şimdi sen ölürsen, sanki onlar ebedi mi kalacaklar?", "*Her canlı ölümü tadacaktır. Biz deneme olarak sizi hayırla da, şerle de imtihan ederiz. Ve siz ancak bize döndürüleceksiniz*"²⁵²

2."Sizi ondan, yani topraktan yarattık; yine sizi oraya döndüreceğiz ve bir kez daha ondan çıkaracağız"²⁵³

²⁴⁷ Taberi, *Camaiu'l-Beyan*, c. 15, ss. 277-282; Fahreddin Razi, *Tefsir-i Kebir*, Akça Yayınları, Ankara, 1995, c. 5, s. 728.

²⁴⁸ Buhari, *İlim*, 44; Müslim, *Fezail*, 162; Tirmizi, *Tefsir*, 19,1.

²⁴⁹ İlyas Çelebi, "*Hızır*", c. 17, s. 407.

²⁵⁰ Enbiya, 21/35.

²⁵¹ Buhari, *İlim*, 41.

²⁵² Enbiya, 21/34-35.

3.”Kime uzun ömür verirse biz onun gelişmesini tersine çeviririz. Hiç düşünüyorlar mı?”²⁵⁴

4.”...İçinizden kimi de ömrün en verimsiz çağına kadar götürebilir, ta ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin.”²⁵⁵

5.”Biz onları, yemek yemez birer ceset olarak yaratmadık. Onlar ebedi de değildirler.”²⁵⁶

Musa Carullah’a göre son iki ayette geçen “hulud” kelimesi hatta Kur’an’ın diğer ayetlerinde geçen “hulud” ve “ebed” kelimeleri genel olarak anlaşılan ebediliği değil, uzun ömürlülüğü ifade eder.²⁵⁷ Dolayısıyla ayetlerin beyanına göre hiçbir insan hatta peygamberler uzun ömürlü değildirler. O, aynı zamanda Hz. Peygamber’den rivayet edilen”... yüz sene sonra bugün yeryüzünde yaşayanlardan hiç kimse kalmaz” hadisini de delil olarak getirmektedir.²⁵⁸

Carullah’ın Hızır konusunda getirdiği akli delil özetle şöyledir: Ölmek bütün canlılar için geçerli olan genel bir kanundur. Kanunların gereği olarak Hızır da diğer insanlar gibi yaşamış sonra elbette ölmüştür.²⁵⁹ Şu güne kadar bu tabiat kanunundan yaka kurtaran olmamıştır ve olamayacaktır. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de Allah-u Teâlâ “Her nefis ölümü tadacaktır” buyurmaktadır. Bu umumi ve kati esasa göre Hızır da belli bir müddet yaşamış, sonra elbette ölmüştür. Fakat ona göre bu mesele inanç konusu olmadığı için herkes istediği görüşü benimseyebilir. Bundan dolayı da hiç kimse görüşünden ötürü tekfir edilemez, zındık olamaz.

2.4.4. Hilafet-İmamet

Allah Rasülü’nün vefatından sonra doğan ilk kurum olması yanında, siyasi meselelerin en problemlisi sayılan hilafet-imamet, Müslümanların ihtilafa düştükleri

²⁵³ Ta-Ha, 20/55.

²⁵⁴ Yasin, 36/68.

²⁵⁵ Hac, 22/5.

²⁵⁶ Enbiya, 21/8.

²⁵⁷ Mustafa Sabri- M. Carullah, *İlahi Adalet Rahmet-i İlahiye Burhanları*, s. 294.

²⁵⁸ M. Carullah, *Edebiyatı’l-Arabiyye*, s. 48.

²⁵⁹ Carullah, *age.*, ss. 47–50.

konuların başında gelmektedir.²⁶⁰ Hz. Peygamberin vefatı, Müslümanları devlet yönetimi hususunda hazırlıksız yakalamıştı. Peygamber hayattayken hiç kimse böyle bir konuyu düşünmediği gibi, hastalığı sırasında da bu konu hiç tartışılmadı. Peygamber'in vefatıyla tebliğ görevi son bulmuş, ancak devlet idaresi ile ilgili işler, Müslümanlar arasında günümüze kadar sürecek problemlerin temelini oluşturmuştur. Esasen hilafet, itikadi ve Kelami bir mesele değildir.²⁶¹ Zira bir hususun İtikadi bir mesele olması için öncelikle Kur'an'ın hükümleriyle sabit olması ve ümmetin konu üzerinde müttefik olması gerekir. Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Müslümanların konuya siyasi, dünyevi ve kabilevi taasupla yaklaşmaları meseleyi çözülemez boyutlara getirmiştir.

"İmamet" ve "Hilafet" kavramları, çoğunlukla eş anlamlı kabul edilmiş ve Hz. Peygamber'in vefatını müteakip Müslüman toplumun liderliği anlamında kullanılmıştır.²⁶² "Halife" kelimesi, halefe fiilinden türetilmiş olup; vekil, halef, birinin yerine geçen anlamlarına gelmektedir. Çoğulu hulefâ ve halâif şeklindedir.²⁶³ K. Kerim'de halife kelimesi birinin yerine vekil kılma ve yardımcı olma anlamında geçmektedir.²⁶⁴ Terim olarak ise; Müslümanların gerek din ve gerekse dünya işlerini yapma hususunda Peygambere vekâlet etmek²⁶⁵ şeklinde tanımlayabiliriz.

"İmam" kavramı, "emme" kökünden gelir, mastarları "imamet", "imamen"dir. Çoğulu ise "eimme"dir.²⁶⁶ Sözlükte iman kelimesi, "kendisine uyulan kimsedir" İmam; toplumun başında bulunup, insanlara yol gösteren, fert ve toplumu yönlendiren kimsedir. Diğer bir ifadeyle Müslümanların başkanıdır. İmamet de imamın üzerine aldığı görev ve başkanlıktır. Yani imamet, Hz. Peygamber'den sonra İslam toplumunun idaresini üstlenen kişinin görev ve makamını ifade eder.²⁶⁷ Bu anlayışa göre imamet, bazen hilafet kavramının yerine de geçebilmektedir. Ancak bu iki kavramın arasında bazı farklılıklar söz konusudur. İmamet, daha genel; hilafet ise daha özel manayı ifade etmektedir. Bu bakımdan her halife imamdır, fakat her imam

²⁶⁰ Eşari, *Makalatu'l-İslamiyyin*, c. 1, s. 47; Ethem Ruhi Fıçlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Şa-to Yayınları, İstanbul, 2001, s.23.

²⁶¹ Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 323.

²⁶² İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 2, s. 481; Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* (Çev: Sıbğatullah Kaya), Yeni Şafak Yayınları, İstanbul, ts, s.29.

²⁶³ İbn Manzur, *Lisanü'l- Arab*, c. 9, s. 83.

²⁶⁴ A'raf, 7/142, Bakara, 2/30, En'am, 6/165, Nur, 24/55.

²⁶⁵ Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 28.

²⁶⁶ Mevlüt Sarı, *el-Mevarid Arapça-Türkçe Lügat*, Bahar Yayınları, İstanbul-ts, s. 48.

²⁶⁷ Mustafa Öz-Avni İlhan, "İmamet", *TDVİA*, İstanbul, 2000, c. 22, s. 201.

halife değildir.²⁶⁸ Ancak Taftazani ve bir kısım Şiilere göre halifelik imamlıktan daha genel anlam içermektedir.²⁶⁹ Yine imamet kavramı teorik planda devlet başkanlığı, hilafet ise pratik bir otoriteyi ifade eder.²⁷⁰ Acemlerin iktidara geldiği Abbasiler döneminde bu mesele, Şiilerin gayretleriyle toplumda konuşulmaya başlamış ve zamanla Şiiliğin iman ve itikadının temeli olarak şekil almıştır. İmamet, daha çok Şiilerce kullanılan bir tabirdir. Şia, imameti dini bir mesele olarak gördüğü için, onlara göre bu görev asla terk edilemez.²⁷¹ Şia, diğer fırkalardan farklı olarak "İmamet"i inanç esasları arasında mütalaa etmiştir. Bu sebepten, Şiiliği anlayabilmek için, öncelikle bu "İmamet" meselesinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Ehl-i Sünnet, Şia'dan farklı olarak; imâmeti, toplumsal bir ihtiyaç olarak görmektedir. Bu anlayışa karşı Sünniler, red maksadıyla eserler telif etmiş; böylece "İmamet" meselesi, Kelam İlmi'nin önemli tartışma konularının içine girmiştir. Dördüncü asırdan sonra da Kelam kitaplarının en önemli tartışma konularının içinde yer almıştır.²⁷²

Hilafet kavramının yerine kullanılan imamet kavramı hakkındaki kısa izahtan sonra Carullah'ın bu konudaki görüşlerine değinebiliriz. Ona göre hilafet, bütün İslam dünyasında siyasi en büyük başkanlıktır. Halife, devletin yararına, şeriatın ve kanunların bütün hükümlerini yerine getirmek suretiyle toplumun maslahatına ve adaletin devamına, toplumsal nizam ve düzenin sağlanmasına hizmet eder, vatanın ve memleketin bütünlüğünü korumaya çalışır.²⁷³ Bu bakımdan halifelik meselesi Allah'ın tamamen insanlara bıraktığı müessesedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra kurulmuş olan halifelik gibi idare şekli de İslam'la değil, tamamen Müslümanlarla ilgilidir. Zira Allah siyasi konularda hükmü insana havale etmiştir. Başka bir deyişle Kur'an-ı Kerim siyasi işleri düzenlemediği gibi onu inkâr edip yasaklamamıştır, aksine bunları aklın hükmüne bırakmıştır.²⁷⁴ Fakat siyasi konulardaki herhangi bir hükümde kayıtsız şartsız toplumun maslahatı ve adalet gözetilmesi gerekir. Ancak bu standartlar dâhilinde olan hüküm, belki Allah'ın

²⁶⁸ Akbulut, *age.*, s. 92.

²⁶⁹ Taftazani, *age.*, s. 327.

²⁷⁰ Öz-İlhan, agm., *TDVİA*, c. 22, s. 201.

²⁷¹ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 54.

²⁷² M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 46.

²⁷³ M. Carullah, *İslam'ın Elibası*, s. 50.

²⁷⁴ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, ss. 88-89.

istediği hüküm olabilir. Nitekim Allah'ın istediği de bireysel mutluluk, toplumsal düzen ve adalettir. Yani bireysel ve toplumsal açıdan maslahattır.²⁷⁵

Yine ona göre hilafet; ferdin başkanlığı, saltanatı değil aksine ümmetin başkanlığı ve bağımsızlığıdır. Herkesin özgürce görüş belirtebilmesidir. Ancak herkesin herhangi bir konudaki liyakati aynı düzeyde değildir. Bu bakımdan halifelik ehliyetli birisinin veya bir kaçının adalet prensibinin dâhilinde devleti yönetmesi, siyasi konuda bir merkeze bağlanmasıdır.²⁷⁶

Carullah'a göre bir toplumun bağımsız olabilmesi için şu beş özelliğin bulunması şarttır:

1. Kendi ihtiyar ve iradesiyle yaşamalı.
2. Anayasa ve kanunları olmalı.
3. Üzerinde yaşadığı toprağı bulunmalı.
4. Toplumsal düzeni koruyan kuvvetleri olmalı.
5. Vatanı ve devleti her türlü düşmanlardan savunan ordusu olmalıdır.

İşte bu beş özelliği bulunan toplum, fertleri ister az olsun ister çok olsun bağımsız bir devlettir. Fakat devletin bağımsızlığı, üzerine birçok hak ve vazifeleri de beraberinde getirir. Devlet ümmet için, devletin bütün fertleri için hizmet etmelidir, yani bireysel ve toplumsal maslahatı ve adaleti gözeterek devletin gelişmesi, ilerlemesi, toplumsal refahın yükselmesi, insanların emniyetinin sağlanması, hayat bolluğunun temin edilmesi vs. için devlet uğrunda gücü yettiği kadar gayret etmek durumundadır. Bunu yapabilen idareci ve idareciler hak ve vazifelerini yerine getirmiş olur. Böyle bir devlet ister monarşi, ister aristokrasi, ister demokrasi olsun, Carullah Bigiyef'e göre o; imanlı idareci nebevi devlet, semavi siyaset ve dini hükümettir. Carullah, şayet hükümet kendi hevasına uyararak devleti önyargıyla, zorla idare ederse, ülkenin zenginliklerini, kuvvetlerini kendilerinin menfaati için sarf ederse; toplumsal refahı, bireysel mutluluğu ortadan kaldırıp devletin ilerlemesi için gayret etmezse böyle bir devlet ister demokrasi, ister cumhuriyet olsun; o saltanat, beşeri hükümet, nefsanî idare ve siyaset olur, demektir.²⁷⁷

²⁷⁵ M. Carullah, *el- Vasiyye*, s. 3.

²⁷⁶ M. Carullah, *İslam'ın Elifbası*, s. 52.

²⁷⁷ M. Carullah, *el- Vasiyye*, ss. 68-69.

Carullah'a göre önemli olan devletin şekli, idarenin niteliği değil, bilakis önemli olan gaye, prensip ve maksattır. Nitekim tarih sahifelerine baktığımızda hiçbir devlet ve hilafet idare prensiplerine, amaca önem vermemiştir. Ancak Hz. Peygamber'in dönemi, Ebu Bekir ve Ömer'in hilafeti müstesnadır. Zira Hz. Peygamber Allah'tan gelen vahiyden ilham alarak siyasi konularda hak ve adaletle hükmetmişse Ebu Bekir ve Ömer de Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in sünnetinden ilham alarak ve reşit, salim aklıyla İslam devletini hak ve adil bir şekilde yönetmişlerdir. Carullah, hilafet seçimi konusunda bir taraftan imameti nassa dayandıran Şiilere karşı çıkarken diğer taraftan onun ifadelerinden halife seçmenin gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Zira o, emaneti ehline teslim etmenin gerekli olduğunu belirterek²⁷⁸ halifeliği; kuvvetin yüceliğine, ehliyetin varlığına ve hilafeti hak edene bağlamaktadır.²⁷⁹ Nitekim Hz. Peygamber hastalığında kendisinin yerine Ebu Bekir'i imam tayin etmesi, bir taraftan hilafet olmazsa bile sahabe ve ümmetin haklı, liyakatli olanı hilafete geçmesi için bir örnek ve irşat²⁸⁰ olduğu gibi, diğer taraftan hilafetin mutlaka gerekli olduğuna işaret etmektedir.

Carullah'a göre siyasi bir liderde halkın fitratına, zamanın siyasetine göre muamele edebilecek özelliğin bulunması gerekir. Çünkü siyaset geleceği görebilme sanatıdır. Yine o İbnu'l Arabî'nin *Futuhatu'l-Mekkiyye* adlı eserinden yöneticilik ile beraber halifede bulunması gerekli olan özellikleri şu şekilde sıralamıştır: Hoşgörülü olmak, dikkatli olmak, iktisatlı davranmak, tedbirli olmak, teferruatlı bilgiye sahip olmak, adalet, edep, rahmet, hayâ ve ıslah. İşte bu özellikler, ona göre halifeliği üstlenecek kişide bulunması ve hilafetin devamı için gereklidir.²⁸¹ Nitekim hilafet ehliyetin varlığına bağlıdır. Carullah'a göre bir insanda yukarıda sıralanan özellikler bulunuyorsa o, halifeliği üstlenmeye ehildir, demektir.

Carullah, "*halifenin Kureyş'ten olması*" hadisinin doğru olduğu sonucuna varmıştır. Zira ona göre önemli olan kuvvetin yüceliği, ehliyetin varlığı²⁸² ve emanetin ehline teslimidir. Şüphesiz her siyasi maslahat kuvvete riayet eder. İslam'ın ilk yıllarında Kureyşliler öyleydi. Kabile dayanışmasının önemli rol oynadığı Arabistan'da hilafeti ancak güçlü olan kabileye hasretmek doğrudur. Nitekim

²⁷⁸ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 42.

²⁷⁹ M. Carullah, *İslam'ın Elifbası*, s. 50.

²⁸⁰ M. Carullah, *el-Vasiyye*, s. 58.

²⁸¹ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, ss. 48-49.

²⁸² M. Carullah, *İslam'ın Elifbası*, s. 50.

Kureyşliler o zamanlar başka kabilelerden yalnız nesep yönünden değil, aynı zamanda ilim, hikmet, kuvvet vs. yönünden de üstün idiler.²⁸³ Bu bakımdan Kureyşliler o vakit hilafet vazifesini üstlenmeye ehil idiler ve siyaset, ehliyet gereği olarak da onların hakkıydı. Ancak Carullah'a göre bu özellik evrensel nitelik taşımamaktadır. Yani hilafette Kureyşlilik ebedi bir özellik değildir. Ebedi şart ehliyetin varlığıdır.

Musa Carullah'ın raşit halifeler hakkındaki görüşü Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşlerinin bir devamı mahiyetindedir. Zira ona göre Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali reşit, sadık halifelerdir, onlar Rabbinden gelen doğru yol üzeredirler ve kurtuluşa ermişlerdir. Nitekim raşit halifeler asrı, Hz. Peygamber'in, Kur'an-ı Kerim'in her ayetinin, sahabenin ve tarihin şهادetiyle haktır. Onlar güzel edep, basiret, adalet, ilim ve marifet sahibidirler.²⁸⁴ Ona göre hilafet hususunda özellikle Ebu Bekir'e rakip olabilecek kimse yoktu. O, diğer sahabelerden her yönden üstün ve faziletli idi. Zaten bu gerçeği herkes biliyordu. Hz. Peygamber'in de onu vakit ve Cuma namazlarına imam tayin etmesi, onun bu yönlerine işaret etmekte ve hilafete tayin hususunda açık bir delil gibidir. Sahabe de Ebu Bekir'in üstünlüklerini bilerek onun hilafetine biat etmiştir.

Ömer'e gelince; o, adalet, ilim, akıl, züht ve basiret sahibi birisiydi. Özellikle siyasi konularda bir dahi olan Ömer'in zamanında İslam devleti, adalet ve uyum içinde yaşamıştır.²⁸⁵ Osman ve Ali de zamanın en faziletli, en bilgili insanları ve reşit halifelerdir. Osman, insanlar tarafından sevilen, peygamberin iki kızıyla evlenen,²⁸⁶ züht, vera ve takva sahibi biri ise,²⁸⁷ Ali de cesur yürek, gayet büyük fesahat ve belagete sahip hikmet bakımından sahabenin çoğundan üstün olan sahabelerdendi.²⁸⁸ Carullah, raşit halifelerden Ebu Bekir ve Ömer'i üstün tuttuğunu açıkça söylemekte, her ikisinin Kureyş'in en akıllı, en basiretli ve hilafete daha çok ehliyetli sahabelerden olduklarını ifade etmektedir. Böylece Carullah, Şiiler'in özellikle

²⁸³ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, ss. 39-42; Ethem Ruhi Fıçlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, ss.24-26.

²⁸⁴ M. Carullah, *age.*, s. 56.

²⁸⁵ M. Carullah, *el- Vasiyye*, ss. 59-60.

²⁸⁶ Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 322.

²⁸⁷ M. Carullah, *el- Vasiyye*, s. 62.

²⁸⁸ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 47.

İmamiyye'nin Ebu Bekir, Ömer ve Osman'a karşı lanetlerinin yersiz olduğunu belirtmektedir.²⁸⁹

Özetle hilafet, Allah'ın kullarına bıraktığı İslam dünyasındaki siyasi bir müessesedir. Hilafet gereklidir, fakat önemli olan devletin şekli değil, önemli olan prensip ve maksattır. Bu bakımdan hilafet, ister monarşi ister demokrasi olsun adalet prensibinin dâhilinde toplumun maslahatını gözetmesi gerekir. Yöneticiyi seçmek, toplumun ve milletin yapısına göre değişiklik arz eder. Adalet ve şura yönetimin temel noktaları olması gerekir. Hilafeti üstlenecek kişi de o işe ehil, siyasi bir dahi olmalıdır. Durum böyle olunca, hilafet konusunu dini-Kelami bir mesele olarak değil, dünyevi-siyasi bir konu olarak değerlendirmek daha doğru olur. Bunun adına ne dersek diyelim ister hilafet ister imamet, böyle bir otoritenin olması dini-itikadi bir gereklilik değil; dünyevi bir ihtiyaçtır.

2.4.5. Rızık

Rızık, lügatte faydalanılan şey anlamına gelmektedir. Çoğulu 'erzak'tır.²⁹⁰ Onun terim anlamına gelince, bu konuda Kelamcılar arasında ihtilaflar vardır. Şunu ifade etmek gerekir ki, İslam Kelamcılarının ittifakla kabul ettikleri husus; yeryüzünde yaşayan bütün hayvanların ve insanların rızıklarını temin eden Allah'tır.²⁹¹ Problemin kaynağını oluşturan konu ise haram olan şeylerin rızık olup olmadığı hususudur. Nitekim Mutezile âlimlerine göre haram olan şeyler rızık değildir. Çünkü onlara göre rızık, "*istifade edilmesi men edilmemiş olan şeydir.*" veya "*malik olan kişinin mülkü olan şeyi yemesidir.*" Bu tariflerden çıkan sonuca göre istifadesi yasaklanmış olan şey haramdır, haram olan da rızık değildir. Veyahut rızık bir kimsenin malıdır ki o malı yalnız sahibi kullanır. Mutezile'nin bu görüşüne tepki gösteren Ehl-i Sünnet âlimlerine göre rızık, "*Allah Teâlâ tarafından canlılara sevk edilen ve canlılar tarafından yenilen şeyin ismidir.*" Yenilen şey ister helal olsun, ister haram olsun o, rızıktır. Çünkü rızık insan ve hayvanın yediği gıdadan ibarettir. Bu anlayışla Ehl-i Sünnet âlimleri, Mutezile'nin rızık konusundaki görüşünü eleştirmektedir. Zira onlara göre, eğer rızık malik olanın mülkü ise, o zaman hayvanların yedikleri şeylerin rızık olmadığı; yenilmesi ve kullanılması

²⁸⁹ M. Carullah, *el- Vasiyye*, ss, 56–58.

²⁹⁰ İbn Manzur, *Lisan'u -Arab*, c. 10, s. 115.

²⁹¹ Maturidi, *Kitabu't- Tevhid Tercümesi*, s. 364; Bakıllani, *Temhid*, Kahire, 1947, s. 328; Hud, 11/6.

yasaklanmayan şey rızık olursa, haram yiyen kimseyi haramla rızıklandırır Allah'tan başka birisinin bulunduğu anlaşılır, demekteler.²⁹²

Rızık konusunda Carullah, Mutezile ve Ehl-i Sünnetin görüşlerini uzlaştırmaya çalışmaktadır. Zira ona göre her Müslüman ister Mutezile'nin ister Ehl-i Sünnetin görüşünü tercih edebilir. Bunda hiçbir sakınca yoktur. Çünkü her ikisi haklıdır. Zira Mutezile'nin "haram, rızık değildir." Anlayışı ahlaki açıdan doğrudur. Yani rızık, Allah'ın insanlara bir lütfudur. Haramları Allah'a isnat etmekten hayâ eden birisi "haram rızık değildir" diyebilir. Bununla o, Allah'ın ihsanları karşısında edepi bir tavır takınmıştır. Fakat dilin yanlış kullanımı ve işitenin anlayışı bazı olumsuz sonuçları doğurabilir.

Carullah'a göre Ehl-i Sünnet âlimleri de haklıdır. Çünkü her şeyin aslı mubahtır. Tabiatta bulunan hiçbir şey kendi başına haram veya helal, temiz veya necis değildir. Tabiat sofrasına saçılan şeyler bize ve fiillerimize nispetle kategorize edilmektedir. Yani haram veya helal şeylerin bizzat kendisinde değil, insan ve onun fiillerine nispetlidir. Diğer bir ifadeyle insanın yiyip içmesi, kullanması bakımından rızık, helal veya haram olur.²⁹³ Çünkü rızık gıdadan ibarettir.

Maturidilerin akıl, fiillerin eşya ile münasebetinde güzelliği ve çirkinliği kavrar²⁹⁴ görüşünün haram ve helal için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü haram-helal insanın kazancına bağlıdır. Buna göre aklın bu şeyleri kavraması da kesindir. Yani insanın aklı, fiillerin güzel ve çirkinliklerini kavraması haram-helal için de geçerlidir. Çünkü haram-helal fillere nispetle kategori almaktadır. Eşarilere göre ise, aklın hiçbir etkisi yoktur. Zira iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik, Allah öyle dediği için iyi-kötü, güzel-çirkin olduğuna²⁹⁵ göre, helal-haram da Allah'ın dilemesi gereği olmalıdır. Şu halde akıl, fiillerin güzel ve çirkinliğini kavrayamadığı gibi helal-haramı da kavrayamaz.

Özetle Carullah'ın rızık konusundaki görüşü uzlaştırmacı bir nitelik taşımaktadır. Yani Carullah Mutezile ve Ehl-i Sünnet'in rızık hakkındaki görüşlerinin çelişmediğini, zira her iki görüşün de isabetli olduğunu belirtmektedir. O, Ehl-i Sünnet'in "rızık bir gıdadır." sözünü ele alarak her şeyin aslının mubah

²⁹² Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, s. 226.

²⁹³ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, ss. 33-34.

²⁹⁴ Şeyhzade, *Nazmu'l-Feraid*, s. 31.

²⁹⁵ Cüveyni, *el-İrşad*, ss. 258-259.

olduğunu, helal ve haramın yalnız insanın münasebetine bağlı bulunduğunu; Mutezile'nin de "haram rızık değildir" sözünün ahlaki açıdan doğru olduğunu, bunu söyleyen kimse Allah'ın nimetleri karşısında edepli bir tavır sergilediğini söyleyerek terazinin kefesini denkleştirmektedir.

Fakat asıl doğru nedir? Bu soruya Carullah tatmin edici bir cevap vermemektedir. Ancak bir maddenin kimyevi unsur olma bakımından necis olmadığını, genel bir ifadeyle tabiatta bulunan her şeyin aslının mubah olduğunu söyleyen kişinin artık "haram rızık değildir" tabirini kullanmasının da gereksiz olduğu açıktır. Çünkü Allah, tabiatı başlı başına temiz yaratmıştır. Konunun önemi, insanın eşya ile münasebeti sonucunda ortaya çıkmaktadır ve Carullah da bunun farkındadır. Nitekim o, "varlık âleminin kendisine ve mevcudatın hikmetine kötülük yoktur. Şer yalnız bize nispetle şerdir." diyerek kötülük ve iyilik, haram ve helalin insanın kazancına bağlı bulunduğunu söylemekte ve doğrunun da ancak bu olması gerekmektedir. Fakat buna rağmen Carullah, Ehl-i Sünnet'in "ister helal, ister haram olsun o, rızıktır. Çünkü rızık insan ve hayvanın yediği gıdadan ibarettir" görüşünün ontolojik açıdan, Mutezile'nin "haram rızık değildir" görüşünün ise ahlaki açıdan doğru olduğunu söylemektedir.²⁹⁶

²⁹⁶ M. Carullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, ss. 34-35.

SONUÇ

Son birkaç asır itibariyle her alanda kendisini geliştiren, yenileyen Batı dünyası karşısında tam aksi bir görüntü sergileyen bir doğu, İslam dünyası göze çarpmaktadır. Bu olumsuz gidişatın boyutunu idrak eden Müslüman ilim adamları, İslam dünyasını ataletten kurtaracak, problemlerin tespiti ve çözümüne yönelik çeşitli tezler ileri sürmüşlerdir. Bu çözüm önerileri; milliyetçi, Batıcı ve İslamcı gibi isimlerden -daha doğrusu çözüm önerilerinde bunlardan hangisine öncelik, ağırlık verildiyse- birisiyle isimlendirilmiştir. Dolayısıyla İslam toplumunun Batı karşısındaki tavrı tek yönlü olmamıştır. Bazı Müslümanlar Batı'dan gelen her şeye karşı olmuş, bazıları ise İslam'dan uzaklaşıp tamamen Batı toplumuna bel bağlamışlardır. Çalışmaya konu edilen Musa Carullah ve onun nezdinde içinde bulunduğu Kazan bölgesi tecdit hareketi ise orta yolu takip etmiştir. Batı'dan iyi, faydalı şeyleri iktibas edip kötü olandan, özellikle de toplumsal, kültürel ve fikri alanlardaki bozulmalardan uzak durmayı savunmuşlar.

İslam dünyasındaki bu yenilenme hareketinin bir ayağını da İslami ilimlerin metot ve muhtevasında yapılan değişiklikler oluşturmaktadır. İslami ilimlerin içinde yenilenme faaliyetlerinden en çok etkilenen, belki bu konuda en çok çaba ve ısrarın da Kelam alanında olduğu görülmektedir. Batı'da meydana gelen sosyal, siyasi, ekonomik gelişmeler sonrasında materyalist, din dışı akımlar ortaya çıkmıştır. Meydana gelen bu gelişmeler Batı'da Kiliseyi tedirgin ederken, İslam dünyasında bu tehdit kendisini iki boyutta hissettirmiştir: Bir taraftan dine ve dini değerlere saldırılar olurken, diğer taraftan kültürel ve sosyal hayatta çözümler baş göstermiştir. Darwinizm ve pozitivism gibi İslam'ı ve onun kutsallarını hedef alan felsefi akımlara karşı dışarıdan gelen bu tehditleri savunma, cevaplama görevi Kelam'a düşmüştür. Klasik Kelam eserlerindeki konulara ilaveten insan hakları, azabın ebediliği, ibadetlerin lüzum ve gayesi, kadının sosyal hayattaki yeri ve diğer dinlerle islam'ın mukayesesi gibi konular son dönem Kelam eserlerinde dikkati çeken konu başlıklarıdır. Ayrıca klasik dönem eserlerinde görülen Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı, Allah'ın sıfatları vb. konular son dönem eserlerinde aynı yoğunlukta ele alınmamıştır.

Son dönem dini yenilenme hareketinin Türk dünyasındaki önemli temsilcilerinden birisi olan Musa Carullah Bigiyef, İslam toplumunun belli bir bilinç düzeyine ulaşabilmesi için İslami ilimlerin her alanında olduğu gibi Kelam İlminin ilgilendiği hususlarda da kendisine has görüşlerini kaleme almıştır. Carullah, selef Kelamcılarını ve metotlarını şiddetle eleştirmiştir. Onun eleştirdiği Kelamcı, daha çok şerh ve haşiyelerle uğraşan ve gündelik yaşamı dikkate almayan ilim adamı tipidir. Dolayısıyla yaşayan insana fayda vermeyen, kalıp bir Kelam ilminin Müslümanlara verebileceği bir şey yoktur. Doğru bir akidenin oluşması amacıyla yazmış olduğu eserler, yalnız Türk halkları arasında değil, İslam coğrafyasında da ciddi yankı bulmuştur. O, yalnız eleştirip, şikâyet etmekle kalmamış, ümmetin geri kalmışlığının sebeplerini ortaya koyduğu gibi çözüm yollarını da dile getirmiştir. Hindistan'da yayınlamış olduğu akademik bir İslami üniversitenin müfredatında bir öğrencinin öncelikle Arap dili ve belagati bilgisini, Kur'an ve sünnet bilgisiyle pekiştirdikten sonra Kelam ve fıkıh bilgisinin okunması gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü İslam'ın kalbe ve zihne yerleşmesi ancak böyle mümkündür.

Kadın ve onun sosyal durumu hakkında zamanın ötesinde düşünceler ileri sürmüştür. Ayrıca ilahi azabın ebedi olmadığı tezini metodolojik bir şekilde savunması da bütün dikkatlerin üzerine yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Carullah akla çok önem vermiş, hür bir aklın müspet ve dini bütün ilimlerde işletilmesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre Özgür ve bağımsız bir akıl, kâinatta gizli, kapalı ne varsa hepsini çözmeye muktedirdir. O, İslam tarihinde âlimlerin mezhep taassubu girdabından çıkamamaları sebebiyle akıl nimetinden yeterince faydalanamadıklarından bahseder. Ancak onun aklın yanında keşf, ilham ve sezgiyi bilgi edinme vasıtalarının içine dâhil etmesi ilginçtir.

Tatar ceditçilerinin ele aldığı konularla Musa Carullah'ın kaleme aldığı konular arasında bir paralellik söz konusudur. Onun görüşleri arasında gel-gitlerin olduğu göze çarpmaktadır. Bir fikrinde Abduh'tan izler taşırken diğerinde İbn Arabî'den görüşleri görmek mümkündür. Bunun sebeplerinden **birincisi** beslendiği kaynaklar meselesidir. O, hem tasavvufi gelenekten beslenen hem de Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh gibi daha çok aksiyoner fikir adamlarından etkilenen bir yapıya sahiptir. Savunduğu görüşün birisi tasavvufi nitelikler taşırken, diğerinde ise bunlardan eser yoktur. İlahi rahmetin umumiliği meselesinde tasavvufi unsurlar ağır

basarken, kadınların eğitimi, imana yüklediği anlam gibi hususlarda daha pratiktir. **İkincisi** ise, toplumda dönüştürmek istediği, rahatsız olduğu hususları giderme konusundaki aceleciliği söylenebilir. Çünkü Carullah'ın da içinde bulunduğu çevre sosyal ve siyasi karışıklıklar içindeydi ve bu meseleleri halletmek gerekmektedir. Carullah'ın çözüm önerileri aceleyle hazırlanmış ve üstünde derin ilmi analizler yapmadan yayınlanmıştır.

Dini yenilenme hareketinin temsilcileri yukarıda saydığımız hedeflerin gerçekleşeceğine samimiyetle inanmışlardır. Onlar, Müslümanların uykudan uyanıp tarihte olduğu gibi gelecekte de yeni bir İslam medeniyeti kuracakları ümidi içindeydiler. Mamafih bugün itibarıyla İslam coğrafyasının genelinde birlik, beraberliğin gerçekleştiğini söylemek gerçekten zordur. Geçmişte ıslah hareketinin öncüleri tarafından dillendirilen ve belli ölçülerde de çözüm bulunmaya çalışılan meseleler hala gündemdedir. Fakat son yıllarda İslam ülkeleri arasında bazı ekonomik, siyasi ve kültürel birliği kuvvetlendirecek kuruluşlar, oluşumlar dikkati çekmektedir. Belki o yıllarda atılan tohumlar meyvelerini ancak vermeye başlamıştır. İslah hareketlerinin İslam toplumuna dönemi açısından hemen katkıları olmasa bile sonraki nesiller için örneklik teşkil etmesi, yapılan hatalardan ders çıkarılarak yeni atılımların yapılmasına olumlu katkıları olmuştur. Müslüman toplumun bu hale gelmesi şüphesiz birkaç yılda olmamış, asırlar sürmüştür. Aynı şekilde Müslümanların birliği ve dirliği konusunda daha sabırlı olmak gerekmektedir. İslam toplumunun hastalıklı yapıyı bünyeden atması da zaman alacaktır. Ancak bu süreçte yeni bir hastalığa yakalanmaz veya amacından vazgeçmezse Müslümanlar pak İslam akidesine sımsıkı sarıldığı müddetçe muvaffakiyet de kendiliğinden gelecektir.

Bu çalışmada daha çok Müslümanların yenilik talep ettiği alanlar ve problemler üzerinde durulduğu için İslam toplumunun topyekûn bittiği düşüncesine de kapılmamak gerekmektedir. Batı'nın ilim ve fen alanlarında sağladığı başarı, hayatın bütün alanlarında aynı düzlemde devam etmemiştir. Aile yaşantısı, sosyal ilişkiler İslam toplumunu ayakta tutan önemli bağlardır; dolayısıyla Müslümanlar bu alanlarda Batı toplumundan çok ileridedir. Evet, Müslümanlar bir dağılma süreci yaşamıştır, ancak bunu fark edip toparlanma cesaretini de gösterebilmiştir. Gayretli çalışmalar, vahyin rehberliğindeki zihinsel birikimler azimle devam ettikçe; İslam toplumunun ümit edilen yerlere ulaşması muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed. “Müslümanların Gerileyişi ve Nedenleri”, *Urvet’ul- Vüska* (1884), İstanbul, 1987.

Abduh, Muhammed. *Tevhid Risalesi* (Çeviren: Sabri Hizmetli), Ankara, 1986.

Akbulut, Ahmet. “Carullah’ın Akıl-Vahiy Konusundaki Görüşü”, *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah (1.Uluslararası Carullah Bigiyef Sempozyumu 6–7 Kasım 1999)*, Ankara, 2002.

Akbulut, Ahmet. *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992.

Akman, Mustafa. *Musa Carullah Bigiyef’i Okumaya Giriş*, İstanbul, 2007.

Akyol, Taha. “Ceditçilik”, *TDVİA*, İstanbul, 1993, c.7.

Atay, Hüseyin. *Dinde Reform ve Atatürk’ten Kesitler*, Ankara, 2003.

Ateş, Süleyman. *İslam’da Kadın Hakları*, İstanbul, 1996.

Ay, Mahmut. *Mu’tezile ve Siyaset*, İstanbul, 2002.

Bağdadi, Ebu Mansur Abdülkahir b.Tahir et-Temimi. *Usulu’d Din*, İstanbul, 1928.

Bakıllani. *Temhid*, Kahire, 1947.

Baloğlu, A. Bülent. “Kelam’ın İşlevselliği Hususunda Bazı Düşünceler”, *Günümüz Kelam Problemleri* (Sempozyum), İzmir, 2000.

Bigiyef, M. Carullah. *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler* (Hazırlayan: Musa Bilgiz), Ankara, 2001.

Bigiyef, M. Carullah. *Edebiyatı’l-Arabiyya İle Ulum-i İslamiyye*, Kazan, ts.

Bigiyef, M. Carullah. *el-Luzumiyat* (Tercümesi), Kazan, 1907.

- Bigiyef, M. Carullah. *el-Vasiyye fi Nakdi Akaidi's-Şia*, Kahire, 1935.
- Bigiyef, M. Carullah. *Halk Nazarına Bir Nice Mesele*, Kazan, 1912.
- Bigiyef, M. Carullah. *Hatun* (Hazırlayan: Mehmet Görmez), Ankara, 1999.
- Bigiyef, M. Carullah. *İlahi Rahmet ve Uluhiyyet*, İstanbul, 2005.
- Bigiyef, M. Carullah. *İslam Şeriatının Esasları* (Hazırlayan: Hatice Görmez), Ankara, 2002.
- Bigiyef, M. Carullah. *İslam Şeriatının Esasları* (Hazırlayan: Hatice Görmez), Ankara, 2002.
- Bigiyef, M. Carullah. *İslam'ın Elifbası* (Hazırlayan: İbrahim Maraş-Seyfeddin Erşahin), Ankara, 1997.
- Bigiyef, M. Carullah. *Kitabu's- Sünne; Kur'an Sünnet İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım* (Çeviren: Mehmet Görmez), Ankara, 2000.
- Bigiyef, M. Carullah. *Kur'an-ı Kerim Ayeti Kerimelerinin İfadelerine Göre Ye'cüc Me'cüc*, Berlin, 1933.
- Bigiyef, M. Carullah. *Uzun Günlerde Oruç*, Ankara, 1975.
- Bigiyef, M. Carullah. "el-Camiatu'l- İslamiyyeti'l-İlmiyye" (Çeviren: Recai Doğan), İslamiyat, Ankara, 2003, sayı 1.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara, 1991.
- Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları* (Çeviren: İlhan Kutluer), İstanbul, 1998.
- Cevziyye, *Hadi'l- Ervah ile Biladi'l- Efrah*, Beyrut, 1983.
- Cüveyni. *el-İrşad ile Kavati'l- Edille fi Usüli'l-İtikad*, Mısır, 1950.

Çelebi, İlyas. “Hüsün-Kubuh”, *TDVİA*, İstanbul, 1999, c. 19.

Ebu Hanife, İmam-ı Azam. *Fıkh-ı Ekber Şerhi* (Hazırlayan: İsmail Kaya), İstanbul, 1984.

Ebu Zehra, Muhammed. *İslam’da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi* (Çev: Sıbğatullah Kaya), İstanbul, ts.

Eşari. *Makaltu’l- İslamiyyin ve İhtilafu’l- Musallin*, Kahire, 1969.

Fazlur Rahman. *İslam* (Çevirenler: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Ankara, 2000.

Fazlur Rahman. *İslami Yenilenme Makaleler III*, (Derleme ve Çeviri: Adil Çiftçi), Ankara, 2002.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul, 2001.

Gölcük, Şerafeddin- Toprak, Süleyman. *Kelam*, Konya, 1998.

Görmez, Mehmet. *Musa Carullah Bigiyef*, Ankara, 1994.

Günaltay, Şemseddin. “İslam’ın Uyanışı”, *Osmanlı’dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar*, İstanbul, 1999.

Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Araçlar ve Dinleri*, Ankara, 1997.

Günaltay, Şemseddin. *Zulmetten Nura* (Hazırlayan: Musa Alak), İstanbul, 1996.

İbn Haldun. *Mukaddime*, İstanbul, 1983.

İbn Manzur, Mükerrerem. *Lisanu’l-Arab*, Beyrut, 1956.

İkbal, Muhammed. *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik* (Çeviren: Ali Nihat Tarlan), İstanbul, 1976.

İzmirli, İsmail Hakkı. *İslam Dini ve Tabii Din* (Sadeleştiren: Osman Karadeniz), İzmir, 1998.

- İzutsu, Toshiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı* (Tercüme: Selahattin Ayaz), İstanbul, 1984.
- Kanlıdere, Ahmet. *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah*, İstanbul, 2005.
- Kara, İsmail. *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1978.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 1996.
- Keskioğlu, Osman-Demirbaş-Asaf-Manaz, Abdullah, *Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri*, Ankara, 1989.
- Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş*, İstanbul, 1997.
- Kılavuz, A. Saim. *İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş*, İstanbul, 1998.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara, 1999.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, 1999.
- Komisyon. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, MEB Yayınları, Ankara, 1995.
- Komisyon. *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara, 1988.
- Kummi, Ebu Cafer Muhammed b Ali ibn Babaveyh. *Risaletu’l- İtikadati’l- İmamiyye* (Çev: Ethem Ruhi Fırlalı), Ankara, 1978.
- Lamisi, Ebu's-sena Mahmud b. Zeyd, *et- Temhid Likavaidi-t Tevhid*, Beyrut, 1995.
- Maraş, İbrahim. *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850–1917)*, İstanbul, 2002.
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul, 1993.
- Maturidi, Ebu Mansur. *Kitabu’t-Tevhid* (Tercüme: Bekir Topaloğlu), Ankara, 2002.
- Ömer Neseî, *İslam İnancının Temelleri* (Hazırlayan: M. Seyyid Ahsen), İstanbul, 1975.

- Öner, Necati. *Klasik Mantık*, Ankara, 1991.
- Öz, Mustafa – İlhan, Avni. “İmamet”, *TDVİA*, İstanbul, 2000, c. 22.
- Özervarlı, M. Sait. *Kelam’da Yenilik Arayışlar*, İstanbul, 1998.
- Özsoy, Ömer-Güler İlhami. *Konularına Göre Kur’an* (Sistematik Kur’an Fihristi), Ankara, 2001.
- Pezdevi, Ebu Yüsr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akaidi*, İstanbul, 1980.
- Razi, Fahreddin. *Kelam’a Giriş (el-Muhassal)* (Çeviren: Hüseyin Atay), Ankara, 1978.
- Razi, Fahreddin. *Tefsir-i Kebir*, Ankara, 1995, c. 5.
- Sabri, Mustafa–Bigiyef, M.Carullah. *İlahi Adalet Rahmet-i İlahiye Burhanları*, İstanbul, 1996.
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız* (Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ), İstanbul, 1998.
- Sarı, Mevlüt. *el-Mevarid Arapça-Türkçe Lügat*, İstanbul-ts.
- Sarıtoprak, Zeki. “Deccal”, *TDVİA*, İstanbul, 1994, c. 9.
- Savaş, Rıza. *Kadın: Hz. Peygamber Devrinde*, İstanbul, 1991.
- Savaş, Rıza. *Kadın: Râşid Halifeler Devrinde*, İstanbul, 1996.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur’an Nedir*, İstanbul, 1996.
- Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Istılahları* (Tercüme: M. Yaşar Kandemir), Ankara, 1988.
- Şehristani, Abdülkerim. *Nihayet el-Akdam* (Tahkik: Guillam Alfred), ts.
- Şeyban, Lütfi, *İslam Tarihinde Kadının Dönüşümü: Abbâsî Örneği*, İstanbul, 2004.

- Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, *Külliyat* (Hazırlayan: Ferhat Koca), Ankara, 2002.
- Şeyhzade, *Nazmu'l-Feraid ve Cemü'l-Fevaid*, İstanbul, 1288.
- Şibay, Halim Sabit. "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", *Osmanlı'dan Cumhuriyete İslam Düşüncesinde Arayışlar* (Sadeleştiren: Mehmet Erdoğan), İstanbul, 1999.
- Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Camiu'l-Beyan an Te'vili A'yi'l-Kur'an*, Mısır, 1954.
- Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-Akaid)*, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), İstanbul, 1991.
- Tolstoy, *Din Nedir* (Çeviren: Murat Çiftkaya), İstanbul, 1999.
- Topaloğlu, Bekir. "Cennet", *TDVİA*, İstanbul, 1993, c. 7.
- Topaloğlu, Bekir. *İslam'da Kadın*, İstanbul, 2004.
- Üçok, Bahriye. *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, Ankara, 1965.
- Ülken, H. Ziya. Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Konya, 1966.
- Yeprem, M. Saim. "Açılış Konuşması", *Kelam'ın İşlevselliği ve Günümüz Kelam Problemleri* (Sempozyum), İzmir, 2000.
- Zemahşeri, el- Hevarizmi. *Keşşaf an Hakaiki't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil*, Mısır, 1966, c. 1.